

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

ՏԻԿԻՆ ԱԶԵԻԻ ՀՐԱԶԵԱՅ

ԻՄ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐՍ

ՆԵՐՍԷՍԻԱՆԵ ՏՊԱՐԱՆ

Փ Ա Ր Ի Զ

1909

4 pages

ԻՄ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐՍ

Ե

23.987

ՏԻԿԻՆ ԱԶՆԻԻ ՀՐԱԶԵԱՅ

ԻՄ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐՍ

ՓԱՐԻԶ

ՆԵՐՍԷՍԻԱՆ Տպարան

1909

ՏԻԿԻՆ ՀՐԱԶԵՍՅԱՆ

Հրազդան
ՀԱՄԻՆ
ՎԿՐԱՆՈՒՄԻՆ

639-2005

Բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեանին,

Ազնիւ բարեկամ,

‘Ինչ խնդրեցիք եւ ստիպեցիք որ գրեմ իմ յիշողութիւններս : Առաջին պահուն, ինձ համար՝ շատ դժուար եղաւ ձեր խնդիրքը կատարել : Իրիչս անգոր կը զգայի արտայայտելու իմ զգացումներս, կենդանի գոյներով պատկերացնելու իմ անցեալի յիշատակներս : Մուսան ինձ չէ շնորհեր իր քնարի թելերէն եւ ոչ իսկ ամենափոքր մասնիկ մը . քնարը նուիրեր է ուրիշներուն եւ ինձ թողեր է լոկ արձագանգի պատշօնը : Ի՞նչ փոյթ : Ձեր սիրալիւր խրատուսանքէն մղուած, ես գրեցի : Եթէ չեմ ալ յաջողած կենդանագրել իմ հին օրերուս պատկերը՝ ինչպէս կը ցանկայի, գեթ մեր թատրոնի պատմութեան մեկ գլուխը ուրուագծած եղայ . թոյլ տուէք որ ձեզի՝ ձօնեմ զայն :

ՀՐԱԶԵԱՅ

Պարու, 1904

Ծնած եմ Կ. Պոլսոյ Բերա թաղը՝ 1859
մայիս 20 ին : 1866 ին Հայրս վախճանեցաւ :
Հայրական սէրէն զրկուելս զիս շատ կը մաշե-
ցնէր ու սիրտս կը կրծէր : Ի՞նչքան լաց եմ
եղած ու խեղճ մայրս և ուրիշներն ալ լացու-
ցած՝ երգելով թըքերէն կազելի մը սա տողերը .

Պարի՛ Ալլան, սէն նազար էրլ, պէն ժախր քալէնսիզ էմ .
Զիրա եօփ իմսաս պիր եէրսէն, փնստէն քալէնսիզ էմ .
Իւմիսիւմ սէն սին, հազմիւան, պօյուն էյսիրմէ փնստէլէ,
Նէ քուքսում քալսը էլիմսէ, վա՛ն պանա, քալէնսիզ էմ .
Պապամսամ էօսիւզ քալսըմ, վա՛ն պանա, քալէնսիզ էմ*):

(Օրհնեալ Աստուած, դուն աչիդ վրաս դարձուր, ես խեղ
անբաղդ եմ .

Վասնզի ոչ մէկ տեղէ, ոչ մէկէ յոյս չունիմ, անբաղդ եմ .
Յոյսս դուն ես, Ամենողորմ, ոչ մէկուն վիզը ծուռ մի՛
ձգեր .

Ինչ բռնեցի՝ ձեռնս մնաց, վա՛յ ինծի, անբաղդ եմ .
Հօրմէս որբ մնացի, վա՛յ ինծի, անբաղդ եմ) :

---

*) Վերջին տողը երգին մէջ սապէս էր՝ Տիւնեալ
կէլսիմ կէլէլի կիւմէսիմ, քալէնսիզ էմ (Աւսարհ գալէս
ի վեր՝ չխնդացի, անբաղդ եմ) . ես այդ տողը փոխած եմ
Վիճակիս յարմարացած էի :

Եւ այս զգացմանս գրգռմանը ուժ կուտային Խըռնաուլայի ուսումնարանի երախաները, որտեղ կ'երթայի ամէն օր Սաղմոս կարգալու . անոնք միշտ կը խօսէին իրենց հօր մասին, թէ ի՞նչ կ'ըսէ իրենց, թէ ինչե՛ր կ'առնէ իրենց համար: Անոնց արտասանած ամէն մէկ բառը իմ ներքին կրակս կը հրահրէր: Ես տուն կը դառնայի, ոչ իբր երախայ, այլ քսանեղութիւն տարեկան պատանի, որ իր սիրուհին նոր թաղած է: Մայրս, զիս սաստիկ սիրելուն, գրեթէ արգելք կը դառնար ուսումնարան երթալուս, օր մը «տաքութիւն ունիս», ուրիշ օր մը՝ «տկար ես» ըսելով: Յաճախ եկեղեցի կը տանէր, յոյս ունէր կրօնական զգացմամբ մեղմացնել իմ վիշտը . փոքր առ փոքր ես սկսայ յարիլ՝ այն վարդապետին որ եկեղեցւոյ բեմէն քրիստոսի շարչարանքները կը պատմէր: Երբ տուն կը դառնայինք, անմիջապէս բարձրաւանդակի մը վրայ կ'ելլէի, գլուխս կ'անցընէի տոպրակ մը՝ իբր վեղար, և ձեռքս առնելով փայտ մը, կը կրկնէի մեծ ոգևորութեամբ այն խօսքերը զոր լսած էի եկեղեցւոյ բեմէն . մայրս ու մեծ մայրս լալով մտիկ կ'ընէին ինծի . յանկարծ մեծ մայրս կը սկսէր ողբասացութեան. «Իմ մէկ որդիս, իմ մէկ որդիս, ո՞վ է մատներ Յիսուս որդիս»: Այս ներկայացումները տեւեցին մինչև այն օրը ուր մայրս իմ ինդրանօքս զիս գրաւ

Քրանսացի Վթութեան Բոյրերու Թագսիմի ուսումնարանը: Ես մինչև այդ վայրկեանը եղած էի, և հոտ ալ շարունակեցի ըլլալ, ծոյլ աշակերտ մը:

Պարգևաբաշխութեան հանդէսի համար կը պատրաստէին վօտվիլ մը, այս վօտվիլին մէջ կար ծեր կնոջ դեր մը, զոր յանձնած էին դասընկերուհւոյս՝ օրիորդ Անժէլին . անոր փորձերը անյաջող էին, ես համարձակեցայ ինդրել Վթութեան Բոյրէն՝ որ այդ դերը ինձ տրուի . «Ծոյլ, ըսաւ, ամէն օր դասատան մէջ գէշ նօթեր կ'առնես, ասոր մէջ ի՞նչպէս պիտի յաջողիս»: Խնդրեցի, թախանձեցի որ անգամ մը փորձէ, և հաւանեցաւ: Թէ ի՞նչ եմ զգացած այն րոպէին ուր դպայ այդ խաղը պարունակող տետրակին, նկարագրել անկարող եմ: Եթէ աղքատ մարդ մը վիճակահանութեան տոմսակ մը ունենար, և ինք առանց գիտնալու թէ իր տոմսակը արդէն մեծ թիւը շահած է՝ յանկարծ բերէին ոսկիները և ըսէին՝ Ահա՛, քուկդ է, ինչ որ պիտի ըլլար այդ մարդուն հոգեբանական դրութիւնը՝ ահա այդ դրութեան մէջ էի . չէի գիտեր ո՞ւր պահեմ տետրակս: Երբ տուն հասայ, մայրս տեսնելով արտասոււլից աչքերս, լեղապատառ հարցուց . «Ի՞նչ է, ի՞նչ ունիս»: — «Անուշիկ մայրիկս, ըսի, ասոնք ուրախութեան արցունքներ են . ես միշտ դասերուս

համար գէշ նօթ եմ առեր, այնպէս չէ՞. բայց այժմ ես ալ պարգեւ պիտի ստանամ, կը տեսնես»:

Այդ գիշերը մինչև լոյս աշխատեցայ, և երկրորդ օրը դերս անգիր գիտէի: Երկու թէ երեք օրէն տեղի ունեցաւ պարգևաբաշխութեան հանգէսը: Այդ օրը իմ յաղթանակի օրս էր: Ծափահարուեցայ, տասնի չափ պսակներ ու գրքեր ստացայ, Բերայի ֆրանսական լրագիրները գովեստով խօսեցան իմ մասին: Ուրախութեանս ոչ չափ կար ոչ սահման: Այժմ ես ալ ուսումնարանին մէջ իմ տեղս ունէի:

Քանի մը շաբաթ յետոյ, արդէն մեր տան սրահը թատրոնի էր փոխուած: Մէկ քանի երախայ՝ միանալով՝ խումբ մը կազմեցինք. շաբաթական հինգ զրուշ վճարողը անդամ էր. այդ դրամով շինեցինք թղթէ վարագոյրներ, սաղաւարտներ, մէկ քանի պատմական զգեստներ, ևն: Առաջին ներկայացումն էր «Սուրբն Ներսէս»: Հանդիսականներն էին մասնակցողներու ընտանիքները. իսկ փողոցէն անցնողները տան առջևը խոնուած՝ կը գոռային. «Մենք ալ կ'ուզենք տեսնել. դրամով չէ՞, առէք, ու թոյլ տուէք որ մենք ալ տեսնենք»:

Երկրորդ ներկայացման պատրաստուելու վրայ էինք. խաղին մէջ կար տղամարդու դեր մը՝ որուն համար կը պակսէր դերակատար. ես

ստանձնեցի այդ դերը, իսկ խնդրեցի օրիորդ Աղաւնի Զապելէն (այժմ տիկին Պիննէմէճեան, որու հետ դասընկեր էինք ֆրանսական ուսումնարանին մէջ) ստանձնել իմ դերս, ինչ որ ուրախութեամբ ընդունեցաւ:

Ներկայացման իրիկունը, հասաւ վարագոյրը բարձրացնելու ժամը, բայց Օր. Աղաւնին դեռ չէր եկած. մէկ ժամ ուշանալէն յետոյ, վերջապէս եկաւ. հետաքրքրուեցայ թէ ինչո՞ւ էր ուշացեր. խոստովանեցաւ թէ ինքը արդէն դերասանուհի է, և խնդրեց որ այս գաղտնիքը մէկուն չյայտնեմ, որովհետեւ եթէ իմացուէր՝ զինքը կ'արտաքսէին ուսումնարանէն. փորձի էր գացեր, և այդ պատճառով ուշացեր էր: — «Ախ, Ազնի՛ւ, գիտես, ըսաւ, մենք պիտի ներկայացնենք «Թափառական Հրեայ», որուն մէջ ես պիտի կատարեմ Պլանշի դերը, իսկ Ռօզի դերը կատարող դեռ մէկը չունինք. եթէ Պ. Մաղաքեանը քեզ տեսնէր, կուգար մօրմէզ խնդրելու որ դուն կատարես Ռօզի դերը»: Ես երբ լսեցի թէ Աղաւնին արդէն դերասանուհի է և քանի մը անգամ բեմ ելեր է, ուժերս կորսնցուցի, ձեռքերս թուլցան, և այդ ըսպէին՝ սառեցայ մեր սրահէն ու մեր առանին ներկայացումներէն: «Խնդրեմ, Աղաւնի, ըսի, Պ. Մաղաքեանին ըսէ՛ որ գայ ձեր տունը ան-

գամ մը զիս փորձէ , կարելի է յարմարութիւն չունիմ :

Երկրորդ առտուն կանուխ , Աղաւնին զիս կանչեց մօրմէս գաղտնի . գացի տեսայ Պ. Մաղաքեանը , փորձեց զիս և բացագանչեց . “Գի՛ւտ է , գի՛ւտ է :” Անմիջապէս եկաւ մօրմէս խնդրելու որ ինձ թոյլ տայ բեմ ելլել . սրտատրոփ սպասեցի թէ մայրս ի՛նչ գատավճիռ պիտի արձակէր : Առանց վարանման , մայրս վճռեց .

— Ո՛չ , ո՛չ , իմ աղջիկս թատրոնի աղջիկ ըլլալու համար չէ ծնած , ո՛չ , ըսաւ , առանց ուշ գնելու աչքերէս վաղած արցունքներուն : Ի հարկէ , Մաղաքեանը մէկ քանի խօսքով ուզեց բացատրել թատրոնի նշանակութիւնը և սպագային անոր կատարելիք մեծ գերը . բայց մայրս անդրդուելի մնաց :

Կեանքս թունաւորուեցաւ . չճաշեցի , չընթրեցի , գացի մտայ անկողին , ուր՝ սաստիկ ջերմի մէջ՝ մինչև առտու զառանցեր եմ՝ “Թոյլ տուր , մայրիկ , թոյլ տո՛ւր :” Առտուն՝ մայրս զիս բռնակն տարաւ , պատմեց թէ ինչպէս զառանցեր եմ և զառանցած ատենս ի՛նչ խօսքեր եմ բսեր : Բժիշկը լաւ մարդ էր . ստիպեց մայրս որ թոյլ տայ ինձ մէկ կամ երկու անգամ ներկայացնելու . “Գեւ փոքր է . վստահ եմ որ եթէ թոյլ տաք , կ’առողջանայ” : Ուրախութենէս՝ բռնակն ձեռքերը համբուրեցի :

Մայրս յանձնեց զիս Մաղաքեանին՝ ըսելով .
— Միմիայն մէկ անգամ , Պ. Մաղաքեան . ու բան մը պիտի չվճարէք . անունն ալ փոխեցէք , խնդրեմ :

Ի հարկէ , Պ. Մաղաքեանը խոստացաւ՝ ոչ միայն անունս , այլ զէմքս ալ փոխելու՝ եթէ մայրս ցանկար : Անմիջապէս երկրորդ օրը գացի “Թափառական Հրէայ”ի փորձին՝ Բերայի Ֆրանսական թատրոնը : Երբ ներս մտայ , օդային կաղի հոտը զիս գինովցուց : Ինձ կը թուէր թէ աշխարհիս վրայ չկայ այդպիսի անուշահոտ բուրմունք . կ’ամչնամ ըսելու որ մինչև այսօր նոյն կարծիքը ունիմ . ես առ անուանեցի “Թատրոնի հոտ” :

Առաջին անգամն էր որ կը տեսնէի իսկական թատրոն ու գերասաններ : Այդտեղ տեսայ տիկին Արուսեակ Պէզիրճեանը , իր քոյրը՝ Աղաւնի Վալիտէեանը , և մեր տաղանդաւոր գերասան Աբամեանը , որ ստանձնած էր Գաբրիէլ քահանայի դերը : Փորձը յաջող անցաւ : Ներկայացման իրիկունը , Արուսեակ Պէզիրճեան՝ համբուրելով ու գգուելով՝ ինքը անձամբ հագցուց ինձի ու Զապելին՝ սև զգեստներ : Ես վերացած էի : Չեմ յիշեր թէ ինչ անցաւ շուրջս : Գիտեմ միայն որ այդ երեկոյ իմ փոքրիկ դերիս մէջ անգամ մը ծափահարուեցայ . ուսուցիչս և թարգմանիչը գոհ էին ինձմէ : Պ. Մաղաք-

հանրաժողովի մայրիկէս գաղտնի՝ վճարելու ինձ հինգ մէճիտ . թարգմանիչն ևս նուիրեց նոյնքան . ստացայ ուրախութեամբ այդ գումարը և տարի գաղտնի մեր տան կտուրին տակ պահեցի :

Չեմ յիշեր ինչքան ժամանակ էր անցեր այդ ներկայացումէն յետոյ , որ մը՝ Պ. Մաղաքեանը եկաւ զիս գտաւ ուսումնարանը , հասկըցուց թէ պիտի ներկայացնեն « Աարդան » . անոր մէջ՝ « Ոգի-Հայաստանի » ղերը ինձ շատ յարմար էր . թէ՛ պէտք էր երգէի և թէ՛ պէտք էր արտասանէի . մօրմէս գաղտնի գացի մեր հանրածանօթ երաժիշտ Տիգրան Չուխաճևանի մօտ , սորվեցայ երգը , նոյնպէս՝ ոտանաւորը : Սկսայ խնդրել մօրմէս որ թոյլ տայ , կրկին մերժեց , բայց երբ իր առջև արտասանեցի ու երգեցի , տեսնելով որ ես արդէն դերը պատրաստեր եմ , երկրորդ անգամուան համար իր համաձայնութիւնը տուաւ : Այդ իրիկունը շատ ծափահարուեցայ , և երկու անգամ կրկնել տուին երգը : Հեղինակէն ստացայ հինգ մէճիտ , Պ. Մաղաքեանէն՝ տասը , և այդ գումարն ալ տարի դրի թաքստոցիս մէջ :

Լրագրութիւնը մանաւանդ ուշադրութիւն էր դարձուցեր իմ վրաս . զիս կ'անուանէր « տաղանգ » , և կը խնդրէր Պ. Մաղաքեանէն տալ ինձ մեծ դեր :

Քանի մը շաբաթ յետոյ , ուսումնարանէն

արձակման պահուն , կրկին երեցաւ Պ. Մաղաքեանը . կարծես թէ սիրահարներ ըլլալով գացինք քովի փողոցը , որպէս զի ոչ ոք մտնէր տեսնէ : Այդտեղ ինձ տուաւ մեծ դեր մը՝ « Հայկ Գիւցագն » ի մէջ , Հայկանուշի դերը . — Պատրաստէ՛ , Ագնիւ . բան մը կ'ընենք , այս անգամ ալ հրաման կը ստանանք :

Եւ որովհետեւ ձմեռնային շրջանին վերջն էր , այդ իսկ պատճառով դիւրութեամբ ստացանք հրամանը :

Առաջին փորձին , իմ դիմացս կանգնած էր Պետրոս Ադամեանը , սիրահարի դերով . այնպիսի ոգևորութեամբ գրկեց զիս՝ « Հայկանուշ , կը սիրե՛մ դքեզ » ըսելով , որ ես խրտչեցայ և սկսայ լալ : — « Պարոն Մաղաքեան , չեմ խաղար այս դերը , առէ՛ք , ինձի նորէն փոքրիկ դերեր տուէք » :

Փորձը խանգարուեցաւ : Երկրորդ օրը՝ Պ. Մաղաքեան զիս համոզեց՝ ըսելով . — « Տե՛ս , ես դերը առի այն պարոնէն և տուի ուրիշի մը , Պ. Գաւիթ Թրեանցի , որ ամուսնացած է և սիրունիկ աղջիկ մը ունի » :

Մեծ էր ուրախութիւնս տեսնելով համեստ պարոն մը , որ պիտի ըլլար բեմի սիրահարս : Պ. Մաղաքեան կարեր էր ինձ համար մասնաւոր կոշիկներ բարձր կրունկներով . շաբաթի մը

չափ՝ երկայն փէշ հագցնելով փորձեր ընել տուաւ :

Ներկայացման իրիկունը՝ թատրոնը լեցուն էր , և մեծ էր ոգևորութիւնը : Այն ժամանակ ողբերգութիւնները մեծ տեղ կը բռնէին . այն դերասանը որ կը կարողանար երեք քայլ առաջ և երեք քայլ ետ երթալ , ձեռքերը օդին մէջ տարածել , ոտքին մէկը բարձրացնել , և աչքերը տախտակամածին վրայ յառելով՝ « Հեռո՛ւ , հեռո՛ւ , արիւնալից ուրուական » պոռալ , արդէն տարած էր յաղթանակը , և կը կոչուէր առաջին դերասան կամ դերասանուհի :

Աւարագոյրը բացուեցաւ . ես նստած էի պարտէզի մէջ , սկսայ մենասօտութիւնս . ինչպէս թուեցաւ , կը խօսէի լեզուով մը զոր չէի հասկնար .

« Հրալար փանդիոն սիրոյս հուրը արծարծելով խանգարեց քնոյս քաղցրութիւնը . ճաճանչք արևուն վարդից թերաբացիկ թերթերը կը համբուրեն և ցօղք արշալոյսին նոցա կարմիր շրթներէն լուսասփիւռ մարգարիտ կը կախեն : »

Բայց կը խօսէի բնական կերպով , ձեռքս ու ոտքերս հանդարտ էին , որովհետև ինձ ծանօթ չէր « առաջին » ըլլալու պայմանը : Ժողովրդին համար՝ ասիկա նորութիւն էր . կ'երևայ թէ հաճելի եղան իրեն՝ այդ հանդարտ ու ոչբռնազբօսիկ ձևերը . շատ շատ անգամներ ծա-

փահարեց զիս և ի տես կանչեց ուրախ տրամադրութեամբ : Այդ ժամանակուան թերթերը , Մասիս , Մանգրուռե , Մանուշ , գովեստով խօսեցան իմ մասիս : Պ . Մաղաքեանը ինձ վճարեց տասնուհինգ մէճիտ , իսկ հեղինակը՝ Պ . Ռոմանոս Սէտէֆձեան՝ տասը մէճիտ նուիրեց . ձեզ այժմ յայտնի է իմ թաքստոցս , այս անգամ ալ կարողացայ յաջողութեամբ այնտեղ հասցնել քսանուհինգ մէճիտը :

Երբ տան մէջ կը բնակէր մօրեղբայրս , որ ունէր կին և երեք աղջիկ . այդ կնոջ լեզուն սուր էր և ռամիկ . շարունակ կը նախատէր մօրեղբայրս . « Բոյրդ իր մէկ հատիկ աղջիկը հասարակաց կին պիտի դարձնէ . եթէ ան ըլլար Արուսեակ Պէզիրձեան մը , այդ ուրիշ բան . բայց այդ խլլոտը ի՞նչ է որ ընելիք ի՞նչ ըլլայ : »

« Հայկ Ալեցագն »-ի ներկայացման յաջորդ օրը այր ու կին՝ նստած իրենց սենեակին մէկ անկիւնը՝ կանչեցին մայրս և սկսան պախարակել զայն՝ կրկնելով նոյն խօսքերը . « Ի՞նչ է որ ընելիքն ի՞նչ ըլլայ : »

Ա՛լ չկրցայ համբերել . գացի կառուրը , լեցուցի փէշիս մէջ մէճիտիէներու կոյտը , բերի ու վերէն թափելով անոնց գոգը՝ ըսի .

— Եթէ ես ոչինչ եմ , ինչո՞ւ ես տուեր

639 - 2005

Այս որ տեսան, լեզուներն կարկամեցաւ, ա՛լ չկրցան խօսիլ. իսկ մայրս բարկացաւ ինծի. «Քեզի չէի՞ ըսած որ դրամ պիտի չընդունիս»:

— Ինչո՞ւ չառնէի. ես վաստկած եմ այդ դրամները. իմ արդար վաստակս է ատիկա:

Այսքան պիտի ըլլար իմ գործունէութեանս սկիզբն ու վերջը, եթէ անակնկալ դէպք մը չյեղաշրջէր մեր կեանքը. այդ դէպքն էր Բերայի մեծ հրդեհը, որ տեղի ունեցաւ 1870ին:

Թերեւս աւելորդ չըլլայ այստեղ քանի մը խօսք ըսել ծնողացս մասին:

Հայրս էր Գրիգոր Մինասեան, փաստաբան, ընդունակ և բանիմաց մարդ. ծնած էր Անկորա, պապական ծնողքէ. երեք տարեկան՝ որբ էր մնացած հօրմէ ու մօրմէ, որ իրեն ձգած էին մեծ կարողութիւն. իր հօրեղբայրը պէտք էր կառավարէր այդ հարստութիւնը, մինչև որ ինքը չափահաս ըլլար: Այդ հօրեղբայրը զինքը իր հետը Պոլիս բերելով կը դնէ գիշերօթիկ վարժարան և ինք կը սկսի վաճառականութեամբ պարապիլ. Պոլսոյ մէջ մեծ վարկ ունէր. տասնևութը տարեկան հասակին մէջ հայրս ուսումնարանէն ելլելով՝ կը պահանջէ իր հարստութիւնը, բայց հօրեղբայրս անոր ձեռքը հինգ հարիւր ոսկի դնելով գլխէն կը հեռացնէ: Հինգ կամ վեց ամիս յետոյ, այդ գումարը վերջացած ըլլալով հայրս կը դիմէ իր խնամակալին,

որ նորէն հինգ-վեց հարիւր ոսկի տալով կը լուցնէ զայն: Այսպէս քանի մը անգամներ կրկնելէ յետոյ՝ այլ ևս կը մերժէ վճարել՝ ըսելով. «Գուն սպառեցիր քու դրամներդ, ա՛լ ոչինչ ունիս իմ մօտս»: Հայրս կը ստիպուի դատարան դիմել, և դատէ դատ՝ խելամուտ կ'ըլլայ օրէնքի բոլոր նրբութիւններուն, օրինագիրքը կ'ուսումնասիրէ, կ'իւրացնէ, և վերջ ի վերջոյ կը սկսի ասոր անոր դատը պաշտպանել և փաստաբանութիւնը իրեն պաշտօն կ'ընէ. այն ժամանակ՝ եթէ չեմ սխալիր՝ Պոլսոյ մէջ չկար հայ փաստաբան, հայրս առաջին հայ փաստաբանն էր. յետոյ եկան Եւրոպայէն համալսարանաւարտ հայ փաստաբաններ:

Մայրս էր Արմաւենի Մինասեան, ծնեալ Պօղաճեան, շատ գեղեցիկ, բարի, ողորմած, աղքատաց խնամող, անձնուէր: Երբ փողոցէն կ'անցնէր, ամէն կողմէ կը գոչէին՝ «Չարիս իշի բուպիէ», նմանցնելով ճախարակէ անցած փայլուն բուպիէ ոսկիներուն. շատ հարուստներ ուզեր էին ամուսնանալ հետը, բայց կաթօլիկ ըլլալնուն համար մեծ հայրս ու մեծ մայրս հաւանութիւն չէին տուած: Հայրս իմանալով որ պապական միայով պիտի չկրնայ ամուսնանալ անոր հետ, կ'երթայ լուսաւորչականաց եկեղեցին, լուսաւորչականութիւն կ'ընդունի և հինգ տարի յետոյ կ'ամուսնանայ. կ'ունենան երկու

աղջիկ ու մէկ մանչ. մանչը և մեծ աղջիկը մօրս նման հանդարտ աղաք էին, ես՝ հօրս նման անհանդարտ և համարձակ. այդ պատճառաւ զիս շատ կը սիրէր. ես ալ կը պաշտէի զինքը, և սաստիկ ցաւ զգացի երբ վախճանեցաւ:

Քոյրս և եղբայրս մեռան. ես մնացի մինակ:

Հայրս շատ կը շահէր, բայց շատ ալ կը շռայլէր: Եւ երբ վախճանեցաւ, երեք հազար ոսկի ձգեց ինձ համար. ատոնք արժեթղթեր էին, զոր մայրս կտուրին տակ պահած էր իբր ասպհոյ տեղ. այն տունը ուր կը բնակէինք մօրս էր:

Եկաւ յանկարծ Քերայի հրդեհը: Անկարող եմ նկարագրել այդ սոսկալի աղետը, այդ սարսափելի օրը՝ ինչպէս որ էր: Այսբանը միայն պիտի ըսեմ որ ամբողջ Քերա թաղը հրոյ ձարակ եղաւ, հարուստներ աղքատացան, մայրեր անգաւակ մնացին, գաւակներ անմայր. չկար ընտանիք մը որու անդամներէն մէկը կամ երկուքը պակսած չըլլային. շատ ընտանիքներ ալ խմբովին խղզուած գտնուեցան քարաշէն տուներու մէջ: Հրդեհը լափեց ոչ միայն անբաւ հարստութիւն, այլ և հազարաւոր կեանքեր. Քերան կը բռնկէր տասնուչորս կողմէ, կարծես կրակը երկնքէն կը թափէր. շատ մարդիկ փոզոցներուն մէջ այրեցան:

Աղէտը մեծ էր, ժողովուրդի լաց ու կոծի

ձայնը հասաւ մինչև Սուլթանին ականջը. ուղարկեց հազարաւոր վրաններ և հաց:

Շատերու հետ մենք ալ էինք այժմ անտուն, աղքատ, կիսամերկ, բոսկիկ, որովհետև փողոցէն կրակին վրայէն անցած ատեննիս՝ իմ կօշիկներս և մօրս շրջազգեստը այրեցան:

Մեզ վիճակուած վրանն էր Հայոց գերեզմանատան մէջ: Ամէն մէկ վրանի տակ կար գերեզմանաքար մը. մեր վրանը՝ պատահամբ թէ վերին անօրինութեամբ՝ կը գտնուէր ճիշդ այնտեղ ուր էր սիրելի հօրս գերեզմանաքարը: Ես նկատեցի քարին վրայի արձանագրութիւնները, և կարդացի՝ «Աստ հանգչի Գրիգոր Մինասեան, Սրբուհի Մինասեան, Մաքսուտ Մինասեան»: Մայրս որ լսեց, այնպիսի սոսկալի ճիշ մը արձակեց, որ մինչև այժմ կարծես կը հնչէ ականջիս.

— Գրիգօ՛ր, քովիկդ տեղ տուր մեզի. մենք ալ կ'ուզենք թաղուիլ. մենք կենդանի թաղուած ենք ձեր մօտը. տե՛ս, սիրելի գաւակդ, աղքատ, մե՛րկ»:

Այդ պոռար, և այնպիսի կսկծալի հառաչանքներ կ'արձակէր, որ մօտակայ վրաններէն հաւաքուեցան մարդիկ և մեզ բռնի դուրս հանեցին, ուրիշ վրան մը փոխադրեցին:

Այդ գիշերը հողի վրայ քնացանք, մայրս ինձմէ գաղտնի՝ ես մօրմէս գաղտնի՝ լալով. կը

մտածէի թէ ի՞նչ ընեմ որ քանի մը ոսկի ձեռք անցընեմ, մօրս շրջագգեստ, ինձ կօշիկ և անկողին ձեռք բերեմ: Յանկարծ գտայ:

Հասակէս երկայն ճոխ մագեր ունէի: Ուսումնարան յաճախած միջոցիս, վարսավիրայ մը շարունակ կ'ըսէր իր քովի մարդոցը. «Ի՞նչ մագեր. ի՞նչ չէի տար»:

Առտուն կանուխ գացի գտայ այդ մարդը: Անոր խանութը Խըրնաուլայի ուսումնարանին մօտն ըլլալուն, ոչ այդ խանութը ոչ ալ ուսումնարանը այրած էին:

— Ի՞նչ կուտաս մագերուս:

— Չորս ոսկի, պոռաց անմիջապէս:

— Շուտ կտրէ:

Տասը րոպէէն արդէն ամէն բան աւարտած էր: Անաստուածը վերջին ծայր կարճ էր ձգած մագերս:

Չորս ոսկին ձեռքս, իսկոյն մտայ մեր վրանը. մայրս որ զիս տեսաւ, իսկոյն բացագանչեց.

— Հապա մագերդ:

— Չորս ոսկիի ծախեցի. աւելորդ բեռ էին մագերս. հիմա այս դրամով մեր նախնական պէտքերը կը հոգանք:

Մայրս ալ իր կարգին ինձ ցոյց տուաւ երկու ոսկի. պատմեց թէ երկու մարդ են եկեր, զիս են փնտուեր և մօրս յանձներ են երկու

ոսկի՝ պատուիրելով որ ինձ լաւ սնունդ տայ: «Ան ապագային հայ բեմին առաջին զարդը պիտի ըլլայ, ըսեր էին, ան մեր յոյսն է»: Յետոյ, գերեզմանատան փոքրիկ մատուռը երթալով, բեմէն գորգ մը վերցուցեր էին, ըսելով «Թող վարդապետը առանց խալիչայի քարոզէ», և տուեր էին մօրս. — «Հիմակուհիմա գետինը փռէ՛ այս գորգը»: Ետքէն իմացայ որ այդ մարդոց մէկն էր Մամուշի խմբագիր Գէորգ Այվազեանը, իսկ միւսը՝ կարծեմ Մանգուաճի խմբագիր Վարապետ Փանոսեանը:

Քոյրը տէրութիւնները, նուիրատուութիւններ ընելով նպաստներ էին ուղարկած հրկիցեալներուն: Հիմա կը բաժնէին վերմակ, անկողին, ձերմակեղէն, բրինձ, իւղ, վերջապէս ամէն բան որու անմիջական պէտք կար, բաժանման գործը յանձներ էին «Գթութեան Քոյրերուն», որոնք գժբաղդաբար միայն իրենց ցանկացած մարդոց կուտային: Նպաստներու բաշխումը պէտք էր որ կատարուէր առանց կրօնի խտրութեան. բայց յանուն գթութեան, Գթութեան Քոյրերը անգթութիւն կ'ընէին, մեզ լուսաւորչականներս զրկելով: Յանկարծ գազափար մը ունեցայ, երթալ իմաց տալ այս գարշելի արարմունքը Մեծ-Եպարբոսին, որու համար մեծ վրան մը սարքած էին Թաքսիմի պարտեզին մէջ:

Այո՛, բայց ի՞նչպէս կարողանայի ներս

հասնիլ : Գունէն քիչ մը հեռու , պահապան
 զինուորներ կանգնած էին , իսկ անմիջապէս
 դրան առջևը կային երկու համր և խուլ պա-
 հապաններ : Աերպով մը անցայ զինուորներուն
 մօտէն , և երբ հասայ դրան մօտ , սկսայ այդ
 համրերուն հետ նշաններով կատակել : Հազիւ
 տասը տարեկանի երեւոյթ ունէի : Անոնք չկար-
 ծեցին թէ ես կարող եմ համարձակուիլ այդպիսի
 քայլ մ'ընել , երբ յանկարծ վրանէն ներս
 սողալով ինկայ փաշային ոտքերը : Ներսը շատ
 մարդիկ նստած կային . բայց ես անգիտակցաբար
 ուղղակի նպատակիս հասեր էի : Համրերը վա-
 զեցին ետեւէս , բայց փաշան արգիլեց անոնց
 ինծի դպչիլ :

— Ի՞նչ է , ֆարսկեօզ ֆըզըմ (սեւաչուի
 աղջիկս) :

— Տէ՛ր , շնորհ ըրէք , ո՛չ հայր ունիմ ո՛չ
 ազգական . հրդեհը մոխրի վրայ նստեցուց մայրս
 ու զիս : Նպաստներէն մեզի ոչինչ կը հասնի ,
 քանի որ լուսաւորչական ենք : Աղորմեցէ՛ք :

— Ի՞նչ կ'ըսես , փոքրի՛կ , ըսածներդ ձըշ-
 մարտութիւն են :

— Տէր իմ , կարող էք ստուգել :

Զիս այնտեղ պահեցին , և մարդիկ ուղար-
 կեցին որ քննեն թէ արդեօք ձի՞շո՞ է ըսածս ,
 ձի՞շո՞ է որ մենք ոչինչ ունինք :

Քառորդ ժամ մը յետոյ՝ իրողութիւնը

հաստատուած էր . փաշան կանչեց իրեղէններու
 վերակացուն և հրամայեց տալ ինձ ինչ որ հար-
 կաւոր էր : Մեծ պարկի մը մէջ լեցուցին վեր-
 մակներ , ճերմակեղէնի վերաբերեալ կտորներ ,
 բրինձ , ևն , և բեռը տալով զինուորի մը՝ փա-
 շան հրամայեց անոր որ ինձ ընկերանայ : Շնոր-
 հակալութիւն յայտնեցի և մեկնեցայ :

Այս ծամբան հանդիպեցայ խղճալի տեսա-
 րանի մը : Արանի մը մէջ կար վեց հոգւով
 ընտանիք մը , այր ու կին իրենց չորս երախա-
 ներով . ամուսնոյն մէկ ոտքը այրած էր . թշուա-
 ուութեան աղետարար պատկեր մըն էր ատ
 խեղճերը կեղտոտութեան մէջ թաթխուած էին՝
 գարշահոտութեան մէջ ապրելով . երախաները
 կը ճչային , ու մայրը կուլար :

Չէի ճանչնար այդ ընտանիքը , բայց կնոջ
 լացը տեսնելով մօտեցայ իսկոյն և ամէն ինչ
 հասկցայ : Առի պարկս զինուորին ձէռքէն և
 այդ խեղճերուն հետ կիսեցի ամէն ինչ որ փա-
 շան ինձ տուած էր : Իսկ իմ բաժինս հասցու-
 ցինք մօրս մօտ , որ շատ ուրախացաւ :

Արծեմ չէր եղեր քառորդ ժամ մը որ
 ես դարձած էի տեղս , յանկարծ զինուորը կրկին
 երևցաւ . — « Շո՛ւտ , փոքրի՛կ , փաշան քեզ
 կ'ուզէ , շո՛ւտ ըրէ , շո՛ւտ » :

Մայրս որ լսեց թէ փաշան զիս կը կանչէ ,
 այլայլուեցաւ : Ես հանգստացուցի զինքը և զի-

նուորին հետ նորէն գացի վրանը: Փաշան զիս որ տեսաւ, յանդիմանեց. — «Ես քեզ տուի որ դուն ուրիշներուն բաշխես»:

— Տէ՛ր, ան ինձմէ աւելի պէտք ունէր. բոլորը չտուի. ինձի շատ էր, կիսեցի:

Փաշան զիս քովը նստեցուց, և հրամայեց որ ինձ տան առաջուան տուածնուն կրկնապատիկը. յետոյ՝ «Չաւա՛կս, ըսաւ, ա՛ռ մայրդ, եկուր իմ ապարանքս բնակէ. մեր տունը եւրոպացի օրիորդներ կան ուսուցչուհւոյ պաշտօնով. ես կուտամ ձեզ երկու սենեակով բաժանմունք մը, և ձեր բոլոր պէտքերը իմ տանս մէջ կը հոգացուին»:

Ապա հրամայեց որ թոյլ տան ինձ ազատ մուտք ունենալ իր վրանին մէջ:

Մօրս պատմեցի թէ փաշան մեզ երկուքս իր տան մէջ կ'ընդունէր:

— Ո՛չ, ըսաւ մայրս՝ սաստիկ յուզուած, ես չեմ երթար, քեզ ալ չեմ ձգեր. անոնք քեզ կը թրքացնեն:

Այդ րոպէին մեզ մօտ եկաւ Պ. Մաղաքեանը: Առաջարկեց ինձ Աարդովեանի կողմէն 16 ոսկի տասնեհինգ օրուան համար:

— Թագաւորը թլիփատուութեան հանդէս կատարել կուտայ, և այդ առթիւ պիտի տեղի ունենան ժողովրդական ներկայացումներ: Ամբողջ խումբը վարձուած է: Ես կ'ուզեմ որ դուն

ալ մասնակցիս, պիտի ներկայացնենք վճարիչներ:

Ես ուրախութեամբ ընդունեցայ անոր առաջարկութիւնը, որ իմ փրկութիւնս էր: Խեղճ մայրս, այլ ևս հարկադրուած՝ յօժարեցաւ զիս յանձնել Մաղաքեանին:

Գացինք անմիջապէս անշուք թաղ մը (արդէն առաջնակարգ ալ չէր մնացեր), վարձեցինք կտուրի մը տակ՝ մէկ ոսկի ամսականով, փոխադրեցինք մայրս այնտեղ, իսկ ես փոխադրուեցայ այն վրանը ուր կը բնակէր ամբողջ խումբը:

Երբ Սուլթանը իր որդիներէն մէկը թլիփատելու ըլլայ, մեծ հանդէսներ ու ժողովրդական խնջոյքներ սարքել կուտայ, որոնք կը տւեն 15-20 օր: Թաշ-Բըշլա և Կիւմիւշ-Սուլու զօրանոցները հիւանդանոցի էին վերածուած, հարաւոր հիւանդներ (նոր թլիփատուածներ) պառկած էին. երկու տարեկանէ սկսած մինչև յիսուն տարեկան մարդիկ կային հիւանդներուն մէջ: Թագաւորը ամէն գիւղ ու քաղաք կը յայտարարէր թէ ով որ կը ցանկայ կատարելապէս ըլլալ միւսիւման և աղքատութեան պատճառով չէ թլիփատուած, կարող է գալ. թլիփատողներուն համար պատրաստ է անկողին, ձեռք մը զգեստ, տասը մէծիտ փող և ճանապարհածախս: Եւ ահա ամէն կողմէ Պոլիս կուգան, յանուն միւսիւմանութեան արիւն թափելու և գրամներն ստանալու: Թուրք և թրքահայ թա-

տերական խումբերը, ըմբշամարտներ, լարախաղացներ, թուրք ու եւրոպացի երգիչներ, բոլորն ալ վարձուած էին տէրութեան կողմէ: Տօլմապահաճէի հրապարակին մէջտեղը շինուած էր մեծ բեմ մը: Մէկ խումբը միւսին ետեւէն ներկայացումներ կուտար անդադար: Մենք ընդհանրապէս վօտվիչներ կը խաղայինք. մեր ձայնը կը կորչէր նուագածութեանց և ժողովրդի գոռում գոչումին մէջ. ժողովուրդը մեր շարժումները տեսնելով միայն կը զուարճանար:

Վերջացան հանդէսները, և Մաղաբեան կրկին ինձ առաջարկեց մտնել Վարդովեանի խմբին մէջ, ուր ինքն ալ ռէժիսորութեան պաշտօն էր ստանձնած. ինձ առաջարկեցին ամսական ութը ոսկի: Պայմանաւորուեցանք Վարդովեանի հետ, և փոխադրուեցանք Իսկիւտար. ներկայացումները տեղի պիտի ունենային Ազիզիէ թատրոնին մէջ:

Քանի մը խօսք Մաղաբեանի մասին:

Պետրոս Մաղաբեան կօշկակար է եղած, երբ Արևելեան թատրոնը բացուած է: Իբրև սիրող՝ ամէն օր ներկայ կ'ըլլայ եղեր փորձերուն: Արևելեան թատրոնի գերացուցութեան համար մասնաւորապէս հրաւիրուած է եղեր եւրոպացի մը, կարծեմ Նոյի անուամբ: Մաղաբեան ամենայն ուշադրութեամբ կը հետևի անոր, և սիրողը կը դառնայ գերասան: Արևելեան թատ-

րոնը փակուելէ յետոյ, կօշկակարութիւնը շարունակելով հանդերձ, իր առաջնորդութեամբ կուտար ներկայացումներ: Մասնաւորապէս՝ «Ռիկոլէթթօ»-ի մէջ խնդկատակի դերը կը կատարէր վերջին ծայր յաջող ու բնական: Գեռ կը յիշեմ՝ Պլանշի դերը կատարած ատենս, ես կը սիրահարուէի այդ չեչոտ երեսով տգեղ, կուզիկ մարդուն, այնքան ոգեւորութեամբ կ'արտասանէր՝ «Պլանշ, որդեա՛կ իմ, չեմ կարող ըսել թէ ո՛րքան և ի՛նչպէս կը սիրեմ քեզ»: Մանաւանդ վերջին տեսարանին, երբ կ'իմանայ թէ վիրաւորուածը իր աղջիկն է, ի՛նչպիսի բուռն սիրով և քնքշութեամբ կ'արտասանէր այս բառերը. «Պլանշ, հոգեա՛կ, ո՛րտեղդ է ցաւդ?» Ես կը մոռնայի թէ Պլանշը չեմ և թէ ան թրիպուլէն չէ. աչքերէս արցունքը հեղեղի նման կը հոսէր: Նոյնպէս «Թափառական շրեայ»-ի մէջ՝ Տակօպէտի, Տօն Կրիկորիօի, «Ատղագէտի» մէջ Ատղագէտի և Մոլիերի Սքափէնի դերերը, զօր կը կատարէր, իրեն համար մեծ յաղթանակներ կը կատարէր, իրեն համար մեծ յաղթանակներ էին: Այս դերերուն մէջ՝ մինչև այսօր զինքը փոխարինող չէ եղած: Իբր ռէժիսոր այնքան յաջող էր ուրքան վերոյիշեալ դերերուն մէջ իբր գերասան: Ան եղաւ իմ մենտորս, կեանքիս գերասան: Ան էր օր կը ծանօթացնէր ինձ առաջնորդը: Ան էր օր կը մահէն յետոյ միայն չարն ու բարին: Անոր մահէն յետոյ միայն կարողացայ ընտանեացը փոքրիկ ծառայութիւն

մը մատուցանել՝ բարեկամներէս խնդրելով ընդունել տալ իր որդին Թուրքիոյ ծխախոտի բէժի ընկերութեան մէջ, և ընդունուեցաւ, ու կարծեմ թէ մինչև ցարդ կը հայթայթէ իր մօր ու քրոջ օրապահիկը:

Բ.

Ամսուուն եղանակի առաջին փորձը տեղի պիտի ունենար Իւսկիւտար, նոյն Ազիզիէ թատրոնին մէջ: Նշանակուած էր փորձ՝ ժամը 3ին (ըստ եւր. Գին): Բայց արդէն ամբողջ խումբը 2 1/2 ին հաւաքուեր էր: Խմբապետն էր Աարդովեան, բեժիտոր՝ Մաղաքեան, ընկերներս էին Երանուհի Գարագաշ, Ախրզինիա Գարագաշ, Թէրէզա Չուհաճեան, Գարեգին Ռշտունի, Մանուկ Սիսակ, Սերովբէ Պէնկլեան, Նալեան, Թոսպատեան, Սանձաքճեան, Չափրաստճեան, Գէորդ Պէրպէրեան, Տէօիւճեան, Տիրան Գալֆայեան, որոնց հետ ծանօթացեր էի թլիստութեան հանդէսներու ժամանակ: Չախ կողմի քուլիսներու քով նստած էին տղամարդիկ և աջ կողմը՝ կանայք, այսինքն Գարագաշ քոյրերը և Թէրէզա Չուհաճեան, որոնցմէ տասը քայլ հեռու էր փողոցի դուռը: Ես ալ գրեթէ տասը քայլ հեռու նստած էի օրիորդներէն, զրան հակառակ կողմը:

Այդ միջոցին ներս մտաւ պատանի մը, երկար հասակով ու երկար վզով. ունէր երկայն քիթ. գունատ էր: Մոխրագոյն ու շատ մաշած զգեստ էր հագած: Թեկն տակ կար տետրակ մը: Երբ երեցաւ, գերասանուհիները սկսան ծիծաղիլ, ըսելով. «Քա՛ Թէրէզա, քուկինդ եկաւ»: Իսկ Թէրէզան պատասխանեց. «Այնքան գունատ է, որ ինձի պէտք չէ. շուտով կը մեռնի», Ես լսեցի այդ խօսքերը, բայց չէի կարծեր թէ պատանին ալ լսած էր:

Այդ ցնցոտիներ հագած ու գերեզմանին մօտեցած պատանին Գուրեանն էր, մեր բոլորիս սիրելի բանաստեղծը: Իսկ իր թեկի տակի տետրակն էր «Թատրոն», խաղը, զոր կ'ուզէր կարգալ Աարդովեանին և ընդունել տալ խաղացուցակին մէջ:

Երբ իր մահէն յետոյ կարդացի անոր բանաստեղծութիւնները, այն ատեն իմացայ թէ ան ալ լսած էր Թէրէզա Չուհաճեանի խօսքերը, քանի որ գրեր էր.

«Շատերը զիս մերժեցին,

«Քընար մ'ունի սոսկ» ըսին.

Մին՝ «դողդոջ է, գոյն չունի».

Միւսն ալ ըսաւ՝ «կը մեռնի...»

Փորձը սկսաւ: Խաղն էր «Ալլեանց Հովուուհի», որու մէջ պիտի կատարէի անմեղ ու միամիտ հովուուհիի դերը: Մինչև երրորդ

արարուածը շատ լաւ տարի դերս : Չորրորդ արարուածէն պիտի սկսէր տուամը , ուր լալով պիտի պատմէի օրիորդի մը իմ գրութիւնս , բայց ես չկարողացայ լաւ պատկերացնել լացը : Քանի մը անգամ՝ Մաղաքեան ցոյց տուաւ , կրկնեց , բայց ես դարձեալ չյաջողեցայ : Այն ատեն այնպիսի ուժով թեւս կսմթտեց , որ սաստիկ ցաւէն սկսայ լալ . — «Ահա այդպէս պէտք է պատմես :» Թէև այդ միջոցին սաստիկ վշտացայ , բայց յետոյ մտածելով որ ես երբեք չպիտի կարողանայի կատարել այդքան բնական , գացի ու համբուրեցի անոր ձեռքը :

Այդ գերը իմ առաջին հրապարակային «տեպիւ»ս էր . Իսկիւտարի ժողովուրդը շատ համակրեցաւ ինձի : Ազդարարութիւններուն վրայ իմ անուանս տեղ իբր կեղծանուն տպած էին կարծեմ՝ Օր Մաղարեան . բայց նոյն իսկ այդ առաջին ներկայացման հետեւեալ օրը՝ արդէն Մաղարեանը սրբուած էր ազդարարութեանց վրայ և տեղը գրուած՝ Հրաչեայ : Ժողովուրդին մէկ մասն ալ զիս անուաներ էր Վարդանուշ , բայց վերջ ի վերջոյ «Հրաչեայ» անունն էր որ յաղթանակեց :

Ամիսը ութը ներկայացում կուտայինք , չորսը թուրքերէն լեզուով , և չորսը հայերէն : Իսկ բամագանին , երեսուն գիշեր շարունակ կը ներկայացնէինք թուրքերէն :

Ըստ պայմանագրութեան , երկու ամսէն տեղի պիտի ունենար իմ նպաստիս ներկայացումը : Թատրոնի ծախքը հանելէ յետոյ , մնացածին կէսը իմն պիտի ըլլար :

Կարծեմ ներկայացուելէք խաղը ողբերգութիւն մըն էր : Հասարակութեան մէջ ոգևորութիւնը այն աստիճանի էր հասեր , որ ազդարարութեանց երկրորդ օրը՝ տոմսակներն արդէն սպառած էին : Այդ առթիւ կը յիշեմ թէ «Մամուլ»ի մէջ այսպիսի բան մը գրուած կար .

«Ար յուսանք որ Իսկիւտարի հասարակութիւնը կը գիտնայ գնահատել իր փոքրիկ սիրելի դերասանուհին , որուն քանի մը զոյգ կօշիկ մաշել տուին այս ամառ ամէն ներկայացման տասն անգամ ի տես կոչելով» :

Ներկայացման երրորդ արարուածի միջնաբարին , քովի սենեակէն ձայներ լսեցի : Գացի այնտեղ , տեսայ որ Երանուհի Գարագաշ ուշագնաց է եղեր , և երբ ուզեցի օգնել , օրիորդը՝ ուշքի գալով՝ խփեց ձեռքիս և «կորի՛ր» պոռաց : Ես ոչինչ հասկցայ : Գիմեցի դէպ ի տեսարան , ուզեցի տեսնել Պ. Մաղաքեանը և հասկնալ եղելութիւնը , բայց արդէն Պ. Վարդովեան բանալ տուեր էր վարագոյրը և կըսէր ժողովրդին .

— «Մեծարգոյ հանդիսականք , դուրսը Օր. Հրաչեայի համար դրամ կը ժողվեն կօր. գիտցէք որ ես չեմ ընդունիր . այդ մուրացկանութիւն է :

Այդ միջոցին հանդիսականներուն մէջէն պարոն մը, ձեռքէն նետելով սիրունիկ կողով մը որուն մէջ կային արծաթ և ոսկի դրամներ, գուաց սրահին մէջտեղէն.

— «Աարդովեան, մուրացկանութիւն չէ, երբ Օր. Գարագաշի ձեռքէն բռնած՝ թուրքերէ նուիրատուութիւններ կը ժողվես: Գողութիւն չէ, երբ Օր. Հրաչեայի նպաստին կէսէն աւելին կ'առնես: Ամօթ չէ որ երկու անօրէն ունենալով հանգերձ՝ մինչև այսօր Օր. Հրաչեան առանց վերարկուի է մնացեր: Եւ երբ մենք կամաւոր նուէրներով կ'ուզենք օգնել իրեն, դուն մուրացկանութիւն կ'անուանես»:

Այդ խօսքէն, Օր. Ե. Գարագաշ, վարագոյրին քովէն այդ պարոնին նայելով բացազանչեց. — «Այ գլխուդ...»:

Երկրորդ օրը՝ այդ դէպքը լրագիրներուն մէջ գրուեցաւ: Իսկ Օր. Ե. Գարագաշը անուանեցին «Այ գլխուդ դերասանուհին»:

Հետաքրքրուեցայ թէ ո՞վ էր այդ պարոնը որ զիս այդպէս կը պաշտպանէր: Ինձ ըսին թէ անոր անունն է Գօսանեան Աւետիս:

Գ.

Քանի մը ամիս յետոյ սկսաւ ձմեռնային շրջանը Պոլսոյ Աէտիկ-Փաշայի թատրոնին մէջ: Ստիպեցի Աարդովեանը որ աւելցնէ ամսականս,

ՀՐԱԶԵԱՅ՝ ՀՈՎԻՈՒՇԻ
(« Հովիւ-Հովուհի » երգին մէջ).

և մէկ ոսկի յաւելում ստացայ: Այդ շրջանին էր որ մեր տան մէջ պատրաստեցի Ասողիկը, և ընդունուեցաւ խումբին մէջ Տինգ ոսկի ամսականով (մինչդեռ սկսնակներուն կը վճարէին երկու ոսկի): Ասողիկը իմ մօրաքրոջ թոռն էր:

Մենք ընդհանրապէս կը ներկայացնէինք խառնիխուռն՝ տուճներ, կատակերգութիւններ և վօսփիլներ. նամանաւանդ մեծ դերեր կատարելէ յետոյ՝ կ'երգէինք «շանսօնէթ» մը: Իմ երգերս էին «Քթէն դժգոհ աղջիկը», «Հովու-Հովուհի», «Սիրելի ինչ բան է՝ բնաւ չգիտեմ», և ասոր նման երգեր: Ժողովուրդը թատրոնէն չէր ուզեր մեկնիլ եթէ Գարեգին Ռշտունին կամ Հրաչեան բան մը չերգէին:

Գարեգին Ռշտունին միջահասակ, նիհար, թխագոյն, կուրծքի սկարութեամբ տառապող երիտասարդ մըն էր: Այս պարօնը ճշմարիտ տաղանդ էր. ափսոս որ չէինք հասկնար ինչ որ կ'ընէր անիկա: Գիտէինք միայն թէ լաւ դերասան է: Այս գիշեր Տօպանթօն գատաւորի դերը կը կատարէ, ժողովուրդը գայն կը լսէ իբր Տօպանթօն. վաղը գիշեր Փունչինէլլայի դերին մէջ՝ Փունչինէլլա էր: Ան տեսարան գար թէ չէ, ժողովուրդը կը սկսէր ինդալէն մարիլ: Իր դէմքին վրայ չէր տեսնուեր ո և է ծամածուութիւն: Ղերջին ծայր բնական էր իր բոլոր դերերուն մէջ: Ինչ մեծ տաղանդ պէտք էր ըլլար այդ

մարդը՝ որ անբնական դերասաններու մէջ բնականութիւնն էր ընդգրկեր :

Մաղաքեան առանց բացառութեան բոլորին ուսուցիչն էր : Ամէն օր տետրակին մէջ կը գրէր ներկայ դերասաններուն անունները : Եթէ ուշանային կամ բացակայ գտնուէին , ըստ ներքին կանոնագրութեանը՝ կ'ենթարկուէին տուգանքի :

Կանոնագրութիւնը խիստ էր , և պէտք էր ամենքս ալ հնազանդէինք :

Նոյնպէս թուրքերէն արտասանութեան դասեր կ'առնէինք : Մեր ուսուցիչներն էին յայտնի գրագէտ Քէմալ պէյ և Ալի պէյ :

Այս կերպով կը շարունակէինք գործը , ամառը՝ Իսկիւտար և ձմեռը Կէտիկ-Փաշա :

Երկրորդ ձմեռնային եղանակին՝ Քասուլեաճեան Նախընկանէն գալով իր հետ բերաւ մեզ Ադամեանը : Ի՛նչ գրել Ադամեանի մասին , քանի որ ամենուն յայտնի է թէ ան ի՛նչպիսի դերասան էր . ո՛չ , ան «դերասան» չէր , տաղանդ էր , հանձար էր . բաւական էր զայն անխօս տեսնել բեմի վրայ և զուք արդէն կը զգասիք թէ ի՛նչ խոշոր ուժ մը կանգնած է ձեր դէմը : Ան իր կարծ հասակով բեմի հսկան էր : Ես կ'ըսեմ որ անոր նմանները շատ քիչ են նոյն իսկ եւրոպական բեմերու վրայ : Խեղճ Ադամեան . քանի՛ անգամ անոր ոսկորները գերեզմանին մէջ անհանգիստ ըրած են՝ նորելուկ

դերասան մը մէջտեղ ելածին պէս «Ադամեանը վերակենդանացաւ» գոչելով . չէ՛ , պարոններ , այդքան ալ դիւրին չէ Ադամեաններ ունենալ . դարեր դժուար կ'արտագրեն , մայրեր դժուար կը ծնին այդպիսի արուեստագէտ մը :

Ադամեան փորձեց թուրքերէն լեզուով խաղալ , բայց չյաջողեցաւ արտասանութիւնը շատ գէշ էր , այդ պատճառով հրաժարուեցաւ խումբէն , մանաւանդ որ երկրորդական տեղ բռնելու համար ծնած չէր :

Մինչև երկրորդ «սէզօն»ը , ես կը կատարէի «Սուպրէթ» , «Կրիզէթ» և Էնթէնիլի գերերը , իսկ առաջին դերերը կը կատարէր Օր . Ե . Գարագաշ :

Այդ թատրոնական եղանակին՝ յանձնատու մը մը կազմուեցաւ թուրք աւագանիէն , Ալի պէյ , Նազըմ պէյ , Ջիա պէյ ևն . ասոնք հարուստ մարդիկ էին , Եւրոպա կը թուած , շատ հասկցող : Թարգմանեցին «Քաթերին Լովաթա» խաղը , և ստիպեցին Վարդովեանը որ ինձ խաղալ տայ Քաթերինի դերը մէկ անգամ , իսկ երկրորդ ներկայացման՝ Օր . Ե . Գարագաշին :

Երբ Մաղաքեան ինձ յանձնեց դերը , ես մերժեցի ու սկսայ լալ :

— Ես առաջին դեր չեմ կրնար կատարել , դեռ պատրաստուած չեմ :

Մաղաքեան համոզեց զիս որ ես կարող եմ , և պէտք է փորձեմ վերջապէս :

Իմ սենեակս Մաղաքեանի սենեակին մէկ բաժանմունքն էր, և մուտքս՝ անոր սենեակէն : Գիտամաբ այդպէս էր ըրած, որպէս զի միշտ կարողանայ հեռու պահել զիս վնասակար տարրերէ : Եղան գերասաններ որ այլ կերպ մեկնեցին այդ հսկողութիւնը, բայց միայն չարամիտները իրաւունք չեն տար քառասուն տարեկան մարդու մը տասնըջորս տարեկան ազգիկ մը իբրև իր հարազատ գաւաիը հովանաւորելու :

Ներկայացման երեկոյին՝ հագուելու միջոցին՝ կուլայի . Մաղաքեան զիս կը խրախուսէր .

— Կը յաջողիս, բնաւ մի՛ տարակուսիր : Գուն տարիներով չէ որ յառաջ կ'երթաս, այլ օրերով : Հաւատա՛ ըսածիս . մինչև այսօր ես միթէ քու գէշութիւնդ ուզած եմ . ես շատ աշակերտներ ունիմ, բայց անոնցմէ ոչ մէկը չեմ սիրեր ինչպէս քեզ կը սիրեմ, որովհետև դուն խօսքս մտիկ կ'ընես ամէն կերպով : Եւ ես կը պաշտեմ քեզ իբրև հարազատ գաւակս :

Այս խօսքերը ինձ ուժ տուին, և իմ մենտորիս օրհնութիւնը առնելով՝ բեմ ելայ :

Կէտիկ-Փաշայի փայտաշէն թատրոնը շատ մեծ էր, իսկ բազմութիւնը թատրոնէն աւելի մեծ : Առաջին անգամ ըլլալով պիտի քննէին զիս հանդիսականները մեծ գերի մը մէջ, և եթէ արժանի էի՝ « առաջնութեան » տիփլոմ պիտի տային : Անոնք էին մեր փրօֆէսօրները :

Յաջողութիւնը շատ մեծ եղաւ, և՛ եթէ կարելի է այսպէս ըսել՝ փոխանակ տիփլոմի ոսկի մէտայլ ստացայ :

Բայց ես ինձմէ միշտ դժգոհ էի : Գիտէի թէ ի՞նչ է որ կը վրիպի անոնց աչքէն . մենախօսութիւնն էր տկար կողմն : Սաստիկ կը նեղուէի այդ միջոցին . չէի ցանկար մինակ մնալ բեմի վրայ . կարծէք երկու ուսերուս վրայ աներեւոյթ ձեռք մը կը ծանրանար : Իսկ երբ մենախօսութիւնը կը վերջանար, արդէն գերիս մէջ էի :

Այդտեղ սկսաւ նախանձը :

Առաջին դերասանուհին, որ Աւարգովեանին շատ մօտիկ էր, չհամաձայնեցաւ փորձուիլ քաթերիսի գերին մէջ :

Հայ հասարակութիւնն ալ ցանկութիւն յայտնեց զիս տեսնել առաջնակարգ դերերու մէջ : Բայց մենք մասնաւորաբար հայ ժողովրդի համար կը ներկայացնէինք կամ ողբերգութիւն և կամ հայ հեղինակներու գրուածքներ :

Ռոմանոս Սէտէֆձեանի՝ գրած « Հինձքի եղեռնագործութիւն » խաղին մէջ պիտի կատարէի տիպար օրիորդի դերը : Ներկայացման իրիկունը, խմբագիրներ, գրագէտներ և քննադատներ, որոնց մէջ էր և Մինաս Չերազ, գրաւեր էին իրենց օթեակը : Այս անգամ պիտի քննէին թէ՛ դերասանուհին և թէ՛ հեղինակը :

Մինչև չորրորդ արարուածը մեծ էր յաջո-

ղութիւնս : Արարուածի վերջը , ունէի մեծ մե-
նախօսութիւն մը : Խօսքերը պիտի ուղղէի շուրջս
կանգնած պարօններուն . կերպով մը՝ խաղին
բարոյական դասը պիտի ըլլար ասիկա : Երբ
ուղղեցի խօսքս Պէնլեանին , “Գ՛՛՛՛՛՛ սէր Հա՛՛յր” ,
քըքջաց ու հեռացաւ : Գարձուցի երեսս նալ-
եանի կողմը , “Գ՛՛՛՛՛՛ Մի՛հրա՛ն” . Մի՛հրա՛ն ալ
խնդարով փախաւ բեմէն : Գարձայ Թոսպագեա-
նին . “Գ՛՛՛՛՛՛ Ահա՛հրա՛մ” . ան ալ խնդալէն մարե-
լով հեռացաւ : Իսկ այդ միջոցին , Ռոմանոս
Սէտէֆձեան , որ իր խաղին յուշարարն էր .
կիսով չափ ծակէն դուրս ելած սկսաւ պոռալ ,
— Շունշանորդինե՛ր , խաղիս խերը անի-
ծեցիք :

Ես որ տեսայ ծակէն դուրս ելած Ռոմա-
նոսը , “է՛յ աս ալ փրոռ” ըսելով , բեմին մէջ-
տեղը կանգնած՝ անզսպելի ջղային ծիծաղով մը
սկսայ ծիծաղիլ ու լալ միանգամայն :

Այս տեսարանը կարծեմ տեւեց տասը վայր-
կեան : Արագոյր իջեցնելու նշանը ոչ մէկը
կուտար : Իսկ ես անկարող էի տեղէս հեռանա-
լու : Աերջապէս հասաւ Մաղաքեան , փակեց
վարագոյրը : Բայց իմ ջղային տագնապս դեռ
կը շարունակուէր :

Հանդիսականներէն շատեր ներս խուժեցին
ու սկսան զիս մխիթարել :

— Գուրբ յանցաւոր չէք կ'ըսէին , յանցանքը
գերատաններուն է ու հեղինակինը :

Երկրորդ օրը , լրագրութիւնն ալ ներողա-
միտ էր ինձ նկատմամբ : Բայց Պէնլեանին և
հեղինակին քաղաքավար դաս մը տուին :

Ահա այս կերպով չկրցայ հայ ժողովուրդէն
տիրիլոմ ստանալ այդ գիշեր :

Թուրք քովիթէի ազդեցութիւնն ու զուար-
ձութիւնները հետզհետէ կ'աւելնային տեսարանի
վրայ : Այդ պարօնները ամէն փորձի ներկայ կը
գտնուէին : Աւ փորձերը այլ ևս կանոնաւոր չէին
ինչպէս առաջ :

Օր մը , փորձի ժամանակ , ես նստած էի
քուլիսին մէջ և ուշադրութեամբ կը հետեւէի
փորձին : Ապի պէյ ձեռքը բռնած ունէր փիէ-
սին երկրորդ օրինակը : Թէև պէյին ուշագրու-
թիւնը ըստ երևոյթին փիէսին վրայ էր , բայց
եւ զգացի որ անոր ուշագրութիւնը իսկապէս
իմ վրաս էր , և թէ բան մը կը պատրաստէր
մտքին մէջ : Յանկարծ , իբր թէ անուշագրու-
թեամբ , մտեցաւ ու գիրկս պիտի նստէր : Ես
անմիջապէս երկու ձեռքով կունակէն հրեցի , և
տախտակամածին վրայ ինկաւ :

Յետոյ ոտքի ելլելով , բարկութեամբ պո-
ռաց .

— Այո՛ , ի՛նչպէս չէ . կոյսին դպանք ,
անմեղութիւնը վնասուեցաւ :

Մաղաքեան , իսկոյն նետուելով պէյին վրայ ,
սոսկալի ապտակ մը տուաւ անոր :

Գործը մեծցաւ : Ոստիկանութիւնը՝ միջամտեց , նոյնպէս և լրագրութիւնը : Մաղաքեան կերպով մը ազատեցաւ անոնց ձեռքէն , և մենք սուիներ մեր հրաժարականը թուրքո-հայ թատրոնին :

Գ.

Յաջորդ ամսոնային "սէզօն" ին էր որ ֆասուլեաճեան Պ. Գօռանեանի միջոցաւ վարձեր էր Իսկիւտարի Ազիզիէ թատրոնը , և ինքը կը բնակէր Ենի-Մահալլէ կոչուած թաղը :

Մաղաքեանի հաւանութեամբ , գացի մասնակցելու ֆասուլեաճեանի խմբին , ուր և ծանօթացայ Պ. Գօռանեանին :

Հազիւ մէկ քանի ներկայացումներ էինք սուած , Ենի-Մահալլէն ամբողջովին հրոյ ճարակ եղաւ : Ֆասուլեաճեանի գոյքերը , զգեստներն ու գրքերը այրեցան , և ինքը հարկադրուեցաւ թողուլ խմբապետութիւնը և մտնել Վարդովեանի թատրոնը իբր դերասան :

Ես մնացի անգործ . Իսկիւտարի Ս. Խաչ վարժարանին հոգաբարձութիւնը Պ Ա. Գօռանեանի միջոցաւ առաջարկեց ինձ ամսական եօթը ոսկի նպաստ , գովելով իմ պատուոյ նախանձախնդրութիւնս՝ որով հեռացայ թուրքո-հայ թատրոնէն :

Մերժեցի քաղաքավարութեամբ .

— Մենք երկու հոգի ենք . ես կարող եմ մայրս պահել : Մեծ ծախք չունինք : Կ'աշխատիմ , և կար ու ձեռագործ ընելով՝ կ'ապրինք : Միմիայն , կը խնդրեմ , թող հոգաբարձութիւնը ըլլայ այնքան բարի որ թոյլ տայ ինձ ուսումնարանէն փոխ առնել հարկաւոր եղած գործիքները :

Ուսումնարանին մէջ կային կարի և ձեռագործի ամէն տեսակ գործիքներ : Խոստացան ինձ ընծայել ամէն դիւրութիւն :

Ուրբաթ օր մը , մայրս հետ առնելով գացի Քիւշիւկ-Չամլըճա , ուր Թրքուհիներ յաճախ կը հաւաքուին զուարճանալու :

— Հանրմներ , ըսի , շատ գեղեցիկ զգեստներ կը կարենք , և ամէն տեսակ ձեռագործ : Չեզ ծառայելու պատրաստ ենք : Հասցէնիս այս ինչ փողոց այս ինչ թիւ :

Հետեւեալ օրը՝ արդէն բաւական յաճախորդ ունէինք : Կարերը շատ աժան կ'ընդունէինք : Օրինակի համար՝ հասարակ կերպասէ շրջագետ մը մէկ ըուպլիի կը կարէի . երեակայեցէք սակայն , կոնակը ծուռ , քղանցքը կարճ : Երբ ինձ դիտողութիւն կ'ընէին ,

— Այ հանրմ , կը պատասխանէի , ձեր կազմը ծուռ է . ես ի՞նչ յանցանք ունիմ :

Այս գործը երկու ամիս շարունակեցի : Այդ միջոցին Պ. Գօռան ամէն կիրակի ճաշէն յետոյ մեզ մօտ կուգար ինձ լուրեր բերելու Պ. Մա-

ղաքեանէն որ միշտ Բերա կը բնակէր, կամ
Հարցնելու թէ արդեօք ու է գործիքի պէտք
ունի՞մ ուսումնարանէն:

Լուր օրերը աշխատութեամբ կ'անցընէինք.
Կիրակի օրերը կարծէք մէկ մէկ դար էին:

Մեր բնակարանը աղքատիկ ու փայտաշէն
տուն մըն էր. մեր նստած սենեակէն կարող
էինք չուանը քաշելով դուռը բանալ:

Երբ կը հասնէր Պ. Գօռանեանի այցելու-
թեան ժամը, այն բոպէին արդէն չուանը կը
քաշէի, քաջ գիտնալով որ ան վայրկեան մը
իսկ պիտի չուշանար: Զսպելով ուրախութիւնս
իմ մէջս, անտարբեր՝ բայց շատ քաղաքավար
ձևով կ'ընդունէի զինքը: Ան վերջին ծայր ուրախ
տրամադրութեամբ կը բարևէր մայրս և զիս.
մէկ քանի խօսք Մաղաքեանի, մէկ քանի խօսք
Թատրոնի, մէկ քանի խօսք քաղաքի եղելու-
թեանց մասին. այսպէս՝ քանի մը ժամ խօսելէ
յետոյ, կը հեռանար:

Մօրմէս խնդրած էի որ զիս մինակ չթողու
պարոնին հետ, և անոր մեկնելու պահուն՝ ինք
ալ հետս գայ մինչև սանդուխը՝ զայն ճանա-
պարհ զնելու: Չեմ գիտեր ինչո՞ւ կը վախնայի
անոր հետ մինակ մնալու:

Կարծեմ վեցերորդ կիրակին էր որ Պ. Գօ-
ռան այցելութեան կուգար մեզի: Երկայն բազ-
մոցին վրայ նստած էինք այդ օրը՝ երկքս,

մայրս մէջտեղը, ևս այ կողմի ծայրը, պարոնը
ձախ ծայրը:

Յանկարծ հարցուց ինծի.

— Օրիորդ, նախանձո՞ւ էք:

Ես շուարեցայ.

— Չեմ հասկնար, Պ. Գօռան, ի՞նչ կ'ու-
զէք ըսել:

— Օրիորդ, ներեցէք, ևս թաքուն նպա-
տակով չհարցուցի. այլ պարզապէս ուզեցի իմա-
նալ թէ արդեօք այդ զգացումը ունի՞ք: Խնդրեմ,
ըսէք, կ'աղաչեմ՝ ըսէք, նախանձո՞ւ էք:

Այնքան պաղատեցաւ, որ վերջապէս մայրս
հրամայեց ինձ որ պատասխանեմ:

— Գուք ինձ կը հարցնէք քաղցրութեանը
կամ դառնութեանը մասին այնպիսի կերակուրի
մը որ դեռ չեմ ճաշակած: Չեմ սիրած մինչև
այսօրս, և չեմ կարող գիտնալ ապագան: Կարող
եմ միայն երեակայել որ եթէ օր մը մէկը
սիրեմ, չպիտի նախանձիմ, քանի որ քաջ գի-
տեմ թէ ան ալ զիս պիտի սիրէ: Ինձ համար
ուրիշ մը գոյութիւն պիտի չունենայ, ուրեմն
անոր համար ալ նոյնը պիտի ըլլայ. միայն,
կրնայ ըլլալ որ փորձեմ զինքը:

— Ի՞նչպէս, օրիորդ, ըսէք՝ խնդրեմ:

— Բայց ի՞նչ պէտք կայ այժմ, քանի որ
չեմ սիրեր և ոչ որ կը սիրէ զիս:

Կրկին մայրիկը միջամտեց:

— Օրինակ . . . ի՞նչ բան . . . պատուիրել որ օրիորդ *** ը թէք չառնէ երբեք , տեսնելու համար թէ իմ խօսքս , իմ կամքս կարող է յարգել :

— Օ՛, այդ ի՞նչ դժուար բանով կ'ուզէք փորձել . ստիկա ամենազիւրին բանն է :

Քանի մը շարժւած յետոյ , Մաղաքեան եկաւ ինձ ծանուցանելու թէ ինքը բռնեք է Օրթագիւղի թատրոնը և այնտեղ պիտի կատարէի առաջին դերեր : Պէտք էր նոյն գիշերն իսկ հաւաքել մեր գոյքերը և հետևեալ առտուն կանուխ փոխադրուիլ Օրթագիւղ :

Այդ լուրը զիս ուրախացուց : Աերջապէս նորէն պիտի սկսէի իմ սիրած գործս : Այդ լուրը միևնոյն ժամանակ տխրեցուց զիս . պէտք էր մնաս բարով ըսէի Իւսկիւտարի մէջ անցուցած կիրակիներուս :

Յանկարծ փողոցէն լսեցի ծանօթ ոտնաձայնը : Անգագալարար՝ քաշեցի չուանը , « Պ. Գօռանն է » ըսելով : Ան , ստիպուած , ներս մտաւ : Բայց ա՛լ այն ուրախ մարդը չէր . տխուր էր և յուզուած : Մոռցաւ որ Մաղաքեան և մայրս նստած են :

— Օրիորդ , ըսաւ , Օրթագիւղի երիտասարդութիւնը ձեզ գլխէ պիտի հանէ :

— Պարոն Գօռան , Իւսկիւտարի երիտասարդութիւնը չկրցաւ զիս գլխէ հանել , կ'ապտ-

հոգցնեմ՝ ձեզ որ Օրթագիւղի երիտասարդութիւնն ալ չի յաջողիր :

Անոր մեկնելու միջոցին , աչքով մօրս նշան ըրի որ հետևի ինձ , բայց մայրս չհասկցաւ : Ստիպուած՝ ձրագն առի և հետևեցայ պարոնին :

Հասանք սանդուխի գլուխը : Այդտեղ , մէկ ձեռքը գնելով չուանի վրայ , միւս ձեռքը ինձ երկնցուց՝ մնաք բարով ըսելու : Եւ երբ ես ձեռքս երկնցուցի , յուզուած՝ համբուրեց ձեռքըս , չուանը քաշեց և հեռացաւ :

Չեռքէս ձրագն բնկաւ : Նստած՝ սանդուխին վրայ , թէ՛ կ'ամչնայի , և թէ՛ ուրախ էի : Չէի ուզեր ձեռքս տեղ մը դպցնել՝ որպէս զի չապականուի :

Աերջապէս՝ տեղէս վեր կենալով , մտայ սենեակ : Վարձեցի թէ անոնք կարդացին երեսիս վրայ ինչ որ տեղի էր ունեցեր սանդուխին գլուխը :

— Մայրի՛կ , գոչեցի յուզուած , ես քեզի աչքով նշան ըրի , դուն չեկար , զիս մինակ ուղարկեցիր , ան իմ ձեռքս համբուրեց :

Մաղաքեան անմիջապէս պատասխանեց .

— Ոչ՛ինչ . ան քեզի շատ կը հաւնի . ինձի խօսեր է այդ մասին : Գէպ ի քեզ շատ մաքուր գգացումներ և մտածումներ ունի :

Տեղափոխուեցանք Օրթագիւղ : Մեր տան դիմացը սենեակ մը վարձեր էր Պ. Գօռանը :

Թատրոնը սաստիկ կը սիրէր , և ուզեր էր ներկայացման իրիկունները բացակայ չմնալ՝ և գիշերելու համար այդ սենեակը վարձեր էր :

Ե.

Այդ «սեղօն»ը պոլսահայ թատրոնի ոսկեզարն էր : Մեր խումբը կազմուած էր սապէս . Մաղաբեան՝ խմբապետ և ընծիսօր , Ադամեան , Մնակեան , Սիսակ , Թրեանց , Անտոն Ռշտունի , Վարժապետեան , Լեն . Հրաչեայ , Ասողիկ , տիկին Վալիտեան և Սիրանոյշ , զոր «Փիէր տ'Արէց-ցօ»ի մէջ Մետաձձայի դերին համար պատրաստեցի և ընդունուեցաւ : Մեր խաղացանկն էր Փարիզու աղբասներ , Մեր առանց համարման , Երկու յիսնապէս , Փիէր ս'Արէցցօ , Բարբերին Հովնարդ , Արեան բիծ , Լիօնի սուրհանդակ , Լիւսի Տիսիե , Սակդուխտ , Ենկ եւ Հաւասար-մուքիւն , Արխայն գրօսնու , ևն . :

Ներկայացումները կը տրուէին Բարեսիրաց ընկերութեան թատրոնը : Շատ խորհրդաւոր էր . դպրոցի բակը՝ թատրոն , դիմացն ալ եկեղեցի :

Այս երրորդութիւնը դուրս էր վաներ Օրթազիւղէն խաւարը , և իսկապէս՝ Օրթազիւղ Պոլսոյ Հայոց ամենէն լուսաւորեալ թաղն էր : Այնտեղ Հայերը մեծամասնութեամբ շատ լաւ

հայերէն կը խօսէին , կրթուած էին և ուսեալ : Այդ միջոցին լեզուաբանական պայքար կար . ժողովուրդը երկու մասի էր բաժնուած . Յակօր պէյ Պալեան և Տօբթ . Ռուսինեան աշխարհաբարը զարգացնելու և կոկեղու ուղղութեան պարագլուխներն էին , իսկ Էմմանուէլ Եսայեան՝ գրաբարին : Ռուսինեան դպրոցին համար՝ հօրեղբորորդին հօրորդի պէտք էր ըլլար , մօրեղբայրը՝ մօբար , հօրեղբայրը՝ հօբար , պարոնը՝ սիայր : Ադամեանին և ինձ առաջարկեր էին ամէն մէկ սիայրի և հօբարի համար զոր պիտի արտասանէինք բեմէն՝ մէկ ոսկի օսմանեան : Անոնք՝ ձեռքերնին բռնած մատիտ և թուղթ , նստած էին օթեակին մէջ մեր սիայրներուն հաշիւը նշանակելու : Պէտք է ըսել որ երկուքնու ալ հաճելի էր սիայր բառը , լաւ կարտասանուէր՝ բեմէն : Ասկից զատ , գիտէինք որ ամէն մէկ սիայր կ'արժէր մէկ ոսկի : Ուստի՝ փոխանակ մէկ սիայր ըսելու , կ'ըսէինք՝ սիայր , սիայր : Այդ միջոցին , ժողովրդին մէջէն կը լսուէր Էմմանուէլ Եսայեանի ձայնը՝ Տե՛ր , տե՛ր . բայց մենք ուշագրութիւն չէինք զարձններ :

Ամէն մէկ ներկայացման իրիկուն , Ադամեան և ես կը ստանայինք յիսունական ոսկի Յակօր պէյէն :

Մէկ ամիս հազիւ անցեր էր «սեղօն»ի սկիզբէն . գիշեր մը , թատրոնը պէտք էր լսարանի

վերածուէր : Թօսիհանէրեան պիտի խօսէր , չեմ
յիշեր ի՞նչ բանի մասին : Այդ իրիկուն , ես
չգացի թատրոն , բայց Պ. Գօռան այնտեղ էր :
Ես՝ սենեակս նստած , մութ տեղը , կը սպասէի
անոր վերադարձին :

Կէս գիշերին , լսեցի ոտնաձայններ հեռու-
էն , և Օր. * * * ի ձայնը .

— Թեւերնիդ ինձ չէք շնորհեր , Պ. Գօռան :

— Խնդրեմ , ըսաւ ան ու թեր տուաւ
օրիորդին : Միտակն ալ կ'ընկերակցէր անոնց :

Երբ հասան օրիորդի դրան առջև , խնդրեց
որ մտնեն սուրճ մը ընդունելու : Երկու պա-
րոնները հազիւ թէ համաձայնութիւն յայտնած
էին , ես բացի պատուհանս : Զիս որ տեսաւ
Պ. Գօռան ,

— Օրիորդ , խնդրեմ , դուք ալ եկէ՛ք ,
ըսաւ , օրիորդը կը խնդրէ որ գաւաթ մը սուրճ
խմենք :

— Շատ շնորհակալ եմ , ինձ համար ար-
դէն ոչ է , ըսի , պատուհանը փակելով ինկայ
բազմոցին վրայ և կուշտ մը լաց եղայ :

Յաջորդ իրիկունը պիտի ներկայացնէինք
նենգ եւ Հաւասարութիւն :

Այդ գիշեր , Պ. Գօռան կանուխ եկաւ քու-
լիսները . բայց ես չբացի դուռս , մինչև վարա-
գոյրը բացուելու ըսպէն : Յուսահատած , գնաց
Միտակէն խնդրելու ,

— Միտակ , գնա՛ ըսէ՛ , 'անգամ մը թող
լսէ զիս :

Ղերջապէս , Միտակին անսալով , բացի դու-
ռըս : Կերս մտան :

Գօռան կուլար , կը պաղատէր .

— Կերէ՛ , ներէ՛ , ներէ՛ :

— Չեմ հասկնար ձեզ , պարո՞ն . ի՞նչ նե-
րեմ : Գուք ինձ բան մը չէք ըրեր :

— Օ՛ , գիտեմ . դուք ինձ ըսեր էիք այդ
օրիորդը թեւս չառնել . իսկ ես աօի :

— Գուք շատ սխալեր էք , այդ խօսքը ձեզի
համար չըսի . ես զեռ չեմ սիրած :

— Մի՛ ըսեր այդպէս , դուն զիս կը սի-
րէիր , ես ալ քեզ կը սիրեմ :

— Գիտէ՞ք ինչ , պարո՞ն , ցաւալի է որ
տեղի եմ տուեր ձեզի կարծել թէ ես ձեզ կը
սիրեմ : Ո՛չ , ես ձեզ յարգած եմ իբր ամենա-
լաւ բարեկա՛ն , ուրիշ ոչինչ :

Ես դուրս ելայ սենեակէն :

Ինձ համար «պահ» էր այդ պարոնը : Տան-
ջուեցայ երկու շաբաթ , ամէն գիշեր լաց ըլ-
լալով : Յետոյ անցաւ :

Զիս ամուսնութեան ուզողներ պակաս չէին ,
թէ՛ հարուստ և թէ՛ միջակ դասակարգէն : Բայց
ոչ մէկը զիս կը հետաքրքրէր :

Յակոր պէյ Պալեան կը ցանկար որ ես
Ադամեանի հետ ամուսնանայի : Ադամեան կու-

գար պէյին ցանկութիւնը յայտնել ինձ : Ես լուռ էի , և չէի պատասխաններ , բայց օր մը ուզեց անպատճառ կարծիքս իմանալ :

— Ադամեան , գիտե՞ս ինչ , երկու լարախաղացներս չենք կրնար մէկ չուսնի վրայ խաղալ :

Ար բարկանար , բայց քիչ մը յետոյ կը մոռնար ու կ'ըսէր .

— Շի՛ք պիտի երթանք , օրիորդ , շի՛ք պիտի երթանք :

Ար շարունակուէր ամէն ներկայացման յիտունական ոսկին : Ես այդ դրամը կուտայի մօրս : Ադամեան նոյն գիշերն իսկ կը հալեցնէր . առնելով հետը Օրթագիւղէն քանի մը ընկերներ , կը վարձէր առաջին կարգի կառք ու կ'երթար Բերա՝ մինչև լոյս կը ծախսէր ունեցածը , նոյն իսկ շատ անգամ ժամացոյցը գրաւ դնելով առտուն կը դառնար Օրթագիւղ :

Մենք ընդունուած էինք առաջին սալօններուն մէջ : Առանց Ադամեանին և ինձ՝ երեկոյթ չէր ըլլար :

Գիշեր մը , Նշան Օտեան էֆէնտիի տունը երեկոյթ կար : Գիւղին բոլոր մեծամեծները այնտեղ էին : Յակօր պէյ ինձ առաջարկեց ամուսնանալ Ադամեանի հետ :

— Ո՛վ գիտէ , թերևս մէկ ուրիշին կ'իմն ըլլաս և հայ բեմը զրկուի քենէ : Ադամեան

գեղեցիկ է , լաւ արթիստ է , և քեզ շատ կը սիրէ :

— Պէ՛յ , ներեցէք որ ձեր խօսքը կը կտրեմ : Ան զիս չկրնար սիրել : Անոր սէրը հինցած է , իսկ իմս շատ նոր : Չի՞ն կտորը նոր կարկտան չի բռներ :

Այդ միջոցին , երաժշտութիւնը քատրիլ կը ծանուցանէր : Ներողութիւն խնդրելով հեռացայ : Խոստացեր էի պարոնի մը՝ հետը պարել :

Ադամեան , Յակօր պէյի մօտէն գալով սրահ , ընդհատեց պարը , և սկսաւ պղաւել .

— Օրի՛որդ , դուք զիս խեժէ գնդակ էք դարձուցեր , երբեմն օդը կը բարձրացնէք , երբեմն գետնին կը հաւասարցնէք : Այո՛ , պարոններ , ես օրիորդ մը կը սիրեմ , թէև ան գեղեցիկ չէ , աչքին մէկը կոյր է , ոտքը կաղ , ինքը տգեղ և երեսը չեչոտ , բայց անոր սիրտը աղնիւ է , ան զիս կը սիրէ , ես ալ ան կը պաշտեմ , և պիտի ամուսնանամ հետը :

Սրահին մէջ ծիծաղ յարուցին այս խօսքերը :

— Պարոն՝ Ադամեան , ըսի , ոչ ոք ձեզ կ'արգիլէ ամուսնանալ անոր հետ . միթէ դուք ազատ չէ՞ք :

Չեմ յիշեր ո՛րքան ժամանակ էր անցեր , օր մը Օրթագիւղի երիտասարդութիւնը պիտի ներկայացնէր խաղ մը՝ յօգուտ աղքատներու : Խնդրեր էին Մաղաքեանէն որ ան ալ իր խմբով ներկայացնէ գաւեշտախաղ մը :

Միրոզներու փորձերը ձեզ ծանօթ են . ժամանակին չէին եկեր , և կը փորձէին ուշ :

Գացի թատրոն : Սենեակս դեռ չէի մտեր , սեսայ որ սլրոզները կը փորձեն : Հետաքրքրուեցայ տեսնել և նստայ առաջին օթեակը , ուր կը գտնուէր տիկին Վալիտէեան :

Մեր օթեակին կրթընած էր երկայն հասակով ու թափանցիկ դէմքով համեստ երիտասարդ մը , որ սիկար կը ծխէր : Ուշադրութիւնս գրաւեց . նայեցայ պարզապէս : Մեր աչքերը իրարու հանդիպեցան :

Պարոնին ձեռքէն սիկարը վար ինկաւ : Ես ետ քաշուեցայ : Տիկին Վալիտէեան ինձ դարձաւ .

— Ի՞նչ ըրիր խեղճ տղուն որ ապշեցաւ մնաց :

Քիչ յետոյ գացի սենեակս քաշուեցայ :

Մեր գաւեշտախաղի միջոցին , կը տեսնէի բեմէն նոյն երիտասարդը որ նստած էր ժողովրդի մէջ՝ մտածկոտ , տխուր :

Հաբաթ մը յետոյ , փորձի ժամանակ , ինձ նամակ մը բերին :

Ադամեան բարձրաձայն դերասաններուն րսաւ .

— Օ՛հ , մեր օրիորդը սկսեր է դրսէն նամակներ ստանալ :

Նամակը բացի , յանձնեցի Մնակեանին .

— Ես գաղտնիքներ չունիմ , խնդրեմ՝ կարգացէք ամենուն առջև :

Մնակեան աթոռի մը վրայ ելլելով , սկսաւ բարձրաձայն կարգալ նամակը : Պարոն մը , յայտնելով ինձ իր սէրը , կը խնդրէր խղճալ իրեն : Եթէ խղճայի , յառաջիկայ ներկայացման , «Փարիզի աղքատներ»ուն մէջ , առաջին անգամ բեմ դուրս եկած ատենս , թաշկինակս ձեռքս պէտք էր ունենայի : Այն ատեն , պարոնը ճակատը պիտի սրբէր իր թաշկինակովը , և ես պիտի տեսնէի թէ , ո՞վ էր նամակին հեղինակը : Նամակը ստորագրութիւն չունէր :

Այս որ լսեցին դերասանները , խնդրեցին ինձմէ որ այդպէս վարուիմ :

Ներկայացման ժամանակ , երբ առաջին անգամ բեմ դուրս եկայ , ձեռքս բռնած էի մանշօն : Ադամեան , որ կը կատարէր եղբօրս դերը , ծաղիկ գնեց ինձ նուիրելու : Չեռքս մանշօնէն դուրս քաշած միջոցիս , թաշկինակս վար ձգեցի : Եւ երբ գետնէն վեր առի , նայեցայ հասարակութեան : Ինձ հետ նայեցաւ Ադամեան , ինչպէս և Մնակեան որ բեմի վրայ էր այդ պահուն՝ Պլանտրօզի դերին մէջ . բայց ոչ ոք երեսը սրբեց :

Երկրորդ օրը , նամակ մը ևս բերին մեր տունը : Այդ անծանօթ պարոնը կը յայտնէր թէ չէր կարողացած երեսը սրբել , որովհետև

Ագամեան և Մնակեան ալ ուշադրութիւն էին դարձուցած : Այս անգամ ևս նա իր ցաւերուն վրայ խօսելէ յետոյ, ստորև գրած էր իր անուան սկզբնատառերը , Ա . Ս . Գ :

Ներկայացման երեկոյին , հարցուցի թէ ի՞նչ է այդ պարոնի անունը — իմացայ որ Անտոն Ս . Գարա է : Այժմ գիտէի թէ ո՛վ է նամակ գրողը :

Ստացայ երրորդ նամակ մը , որուն մէջ կար սիրուն մատանի մը , մէջի կողմը գրուած . «Յիշէ՛ր իս» : Այլ ևս չպատասխանել կարելի չէր :

Տարի նամակը , նոյնպէս և մատանին , Մազաբեանին և ըսի .

— Ետ տուէք պարոնին թէ՛ նամակը և թէ՛ մատանին . դեռ կանուխ է ինձ համար պսակուելու մասին մտածել :

Մազաբեան , յանձնելով մատանին , յայտներ է որոշումս : Բայց պարոնը , Մազաբեանի ներկայութեանը , մատանին նուիրեր է ծառային :

Գերասանները արդէն Օրթագիւղի մէջ տարաձայներ էին այս դէպքը : Պարոնին ընկերները ծիծաղելով կ'ըսէին .

— Ան քեզ հետ չ'ամուսնանար : Գուն քանի՛ երրորդ թեկնածուն ես :

Օր մը՝ ուղարկեր էր իր բարեկամներէն մին , ինդրելու համար որ երկու բոպէ լսեմ գիւքը , և եթէ չէի ցանկար իրեն հետ ամուս-

նանալ , ուղղակի ըսեմ՝ իրեն , որպէս զի ինքն ալ յոյսը կտրէ :

Մայրս ըսաւ . «Թող գայ» : Իսկ ես ինդրեցի որ գայ փողոցի պատուհանին մօտ և դրսէն խօսի : Մեր պատուհաններուն բարձրութիւնը մարդու հասակ էր : Այդպէս ալ եղաւ : Եկաւ կէս-գիշերին պատուհանին առջև , բարեկեց զիս և լռեց :

Ես խղեցի լուութիւնը :

— Պարոն , դուք ուզեր էք ինձ հետ խօսիլ . ինդրեմ , ինչ որ ունիք ըսելու՝ շուտ ըսէք . կարող են տեսնել , և լաւ չ'ըլլար :

— Ինչ որ ըսելու եմ՝ գիտես արդէն , ես առանց քեզ չեմ կարող ապրիլ :

— Մեր միութիւնը անկարելի է , քանի որ դուք պապական էք և ես լուսաւորչական : Գուք փնտուեցէք պապական օրիորդներէն ընկեր մը ձեզ համար , ես կ'ամուսնանամ լուսաւորչական երիտասարդի մը հետ :

— Եթէ դուք հրէայ ըլլայիք , հաւատացէք՝ այս վայրկեանիս կ'ընդունէի մովսիսական կրօնքը : Գուք ինձ ըսէք ձեր վերջին խօսքը : Եթէ ոչ ըլլայ ձեր ըսելիքը , այն ատեն գիտցէք որ իմ մահուանս դատավճիռը կարգացած պիտի ըլլաք :

— Գիտէք որ ես մայր ունիմ , նոյնպէս Մազաբեանը որ իմ հայրս է ու մենտորս .

ուստի պէտք է անոնց ալ խորհուրդ հարցնեմ:
Վաղը՝ Մաղաքեանէն կիմանաք իմ վերջնական
պատասխանս:

Երկրորդ օրը, Մաղաքեան գնաց կրկին
յայտնել թէ օրիորդը կը մերժէ ամուսնանալ:

Նպաստի ներկայացման ժամանակը հասեր
էր: Առաջին նպաստը իմն էր: Չեմ յիշեր
խաղը ի՞նչ էր: Օրթագիւղի փոքրիկ փայտաշէն
թատրոնին մէջ՝ մէկ աթոռի փոխարէն երկուք
էին դրած: Օթեակներու տոմսակներուն վրայ
գին չէր նշանակած Մաղաքեան: Այդ իրիկունը,
ստացայ շատերէն՝ պահարանի մէջ ներփակուած
դրամատոմսեր, ամենաքիչը՝ հինգ ոսկինոց .
յետոյ, Յակոբ պէյ Պալեանէն յիսուն ոսկի,
տիկին Պալեանէն յիսուն ոսկի, Աբրահամ,
փաշա Երամեանէն յիսուն ոսկի, Սիմոնովիչէն
քսանուհինգ ոսկի. վերջապէս, զուտ հասոյթ՝
երեք հարիւր յիսուն ոսկի ստացայ:

Յաջորդ շաբթու նպաստը Ադամեանինն էր:
Ան ալ ստացաւ նոյնքան:

Պ. Բաշինջաղեան, Ադամեանի մահուան
տանամեակի առթիւ գրելով, ըսեր էր թէ
անիկա՝ առաջին անգամ ըլլալով ձեռքը ունե-
ցաւ հարիւրնոց մը, գլուխը դրաւ սիլինտը ու
շտապեց գէպ ի կովկաս: Ա՛չ, պարոնը կը
սխալէր: Ադամեան գլուխը սիլինտը դրաւ ո՛չ
պոլսեցոց դրամներով ո՛չ կովկասեցոց: Անիկա

որդին էր Հերոնիմոս աղային որ Պալսոյ մէջ
բարեկեցիկ դասին կը վերաբերէր: Չեմ գիտեր
ի՞նչ ցաւ է դարձեր մեր բոլորիս՝ որ մէկ գրող
կամ դերասան մեծ ցոյց տալու համար՝ կ'ու-
զենք որ ան աղքատ, լքուած, փողոցները
մնացած ըլլայ: Ըստ իս՝ Ադամեան անով էր
մեծ, որ ունենալով բարեկեցիկ վիճակ, թողուց
ու փարեցաւ փշոտ ասպարէզին:

Ներկայացումները վերջացան: Այլ ևս չէի
տեսներ Անտոն Գարան սրահին մէջ: Բայց
պէտք կը զգայի զայն տեսնելու:

Ես տկարացայ, զիս վերջին ծայր թոյլ կը
զգայի: Կուգար տղթ. Շիշմանեան (Ծերենց)
և ուրիշ բժիշկներ, կը հարցնէին թէ ի՞նչ
կը զգամ: Ես կը պատասխանէի թէ գլուխս կը
ցաւի: Կը ստէի: Սիրտս էր որ կը մաշուէր,
բայց չէի ուզեր խոստովանիլ:

Մնակեան օր մը եկաւ ինձ մօտ ու խնդրեց.

— Ըսէ՛ ինձի, սիրելի՛ աղջիկս, ի՞նչէն է
որ կը մաշուիս: Կ'երզնում որ մէկուն չեմ ըսեր:
Այն ատեն ըսի.

— Ամէն իրիկուն, մութ տեղը ման կուգայ
Անտոն Գարան. կը լսեմ անոր ոտքի ձայնը,
բայց հպարտութիւնս չի ձգեր որ պատուհան
ելլելով տեսնեմ զինքը: Իսկ ես պէտք կը զգամ
զինքը տեսնելու:

— Լա՛ւ, եթէ կը սիրես, հապա ինչո՞ւ

չես ուզեր ամուսնանալ հետը : Ան պատրաստ է :
Խեղճը մինչև առտու փողոցները կը թափառի :

— Ա՛հ, Մնա՛կ, կարծեմ թէ՛ աս ալ կ'անցնի :
Ես կը վախնամ ամուսնութենէն : Ա՛յլ գիտէ ,
կարելի է մեր բնութիւնները չյարմարին : Ես
լսեր եմ որ անոր ընտանիքը չ'ուզեր զիս : Ես
ալ չեմ ցանկար անոնց որդւոյն հետ պսակուիլ :

— Վ՛ուզէին ներկայացնել "Հաւատք, Յոյս ,
Սէր" , ըսաւ Մնակեան , բայց տեսնելով որ դուն
տկար ես , յետաձգեցին : Ես կ'ըսեմ թէ
կարող ես , այն պայմանով որ փորձերը քու
տունդ կատարուին : Այդ իրիկունը , ան ան-
պատճառ թատրոն կուգայ , դուն ալ կը տեսնես
ու կը հանգստանաս :

— Ի՞նչպէս , Մնա՛կ , միթէ՞ ես կարող եմ
ներկայացում տալ :

— Կարող ես , կարող ես , ըսելով հեռացաւ :
Փորձերն ըրինք մեր տունը : Ներկայացման
իրիկունը , չեմ գիտեր ի՞նչպէս գացի թատրոն :
Վիտով չափ լեցուն էր : Առաջին արարուածէն՝
արդէն ուժերս սպառուեցան : Ան նստած էր
օթեակի մը մէջ՝ բարեկամի մը հետ : Երբ վա-
րագոյրը իջեցուցին , Մնակեանին ըսի .

— Ա՛խ , Մնա՛կ , կարողութիւն չունիմ ոտքի
վրայ կանգնելու . ի՞նչպէս պիտի տանիմ մինչև
վերջը :

— Ես քեզ կ'աղատեմ զերէդ , ըսաւ :

Ես ոչինչ հասկցայ : Այդ թատրոնին մէջ ,
լուսաւորութիւնը հասարակ լապտերներով էր :
Քուլիսներէն կախուած էին քանի մը լամպար-
ներ : Մնակեան կունակով զարկաւ քուլիսին ,
լամպարներէն մէկ քանին վար ձգեց , փոքրիկ
վէրք մը ստացաւ գլխէն : Տախտակամածին վրայ
լամպարին մէկը բռնկեցաւ : Մնակեան ուշա-
թափ եղաւ , և ներկայացումը խափանուեցաւ :

Ես , զարմացած ու դող ելած , տուն գացի :
Չէի կարծեր թէ այդպիսի բան մը կարելի էր
ընել :

Այդ տարօրինակ ներկայացումէն յետոյ ,
դերասանները ցրուեցան , ամէն ոք իր տեղը
գնաց , "սէզօն"ը վերջացաւ :

9.

Շաբաթ մը յետոյ , նշանուած էի Անտոն
Գարայի հետ :

Ան իր մօրաքրոջ որդւոյն քով առաջին
գրագիր էր :

Օրթագիւղի մէջ՝ Գարաեան Սահակ աղա
յարգուած մարդ էր : Շատ խիստ էր իր որդ-
ւոցը հետ : Լսելով որ իր որդին թատրոնի մէջ
խաղացող աղջկան հետ պիտի պսակուէր , սաս-
տիկ բարկացեր էր :

— Ա՛լ տունս գործ չունիս, ըսեր էր. պաշտօնէ՞դ ալ հրաժարուած ես. գնա՛:

— Շա՛տ շնորհակալ եմ, կը պատասխանէ, ու տունէն դուրս կ'ելլէ:

Գալով ինձ մօտ կը պատմէ պատահածը.

— Ազնի՛ւ, ես պանդոկի մէջ սենեակ պիտի վարձեմ: Գուն ինձմէ երես մի՛ դարձըներ. ես գործ կը ձարեմ, քեզ ու մայրդ կը պահեմ՝ ինչպէս որ պէտք է:

— Գուն ալ հանդիստ եղիր, Անտոն. ես ալ այնքան աղքատ չեմ. ունիմ հազար ոսկի. ատով գուն կրնաս գործ մը բռնել:

Պանդոկի մէջ կ'ապրէր, բայց ամէն օր մեզ մօտ կը ծաշէր.

Մէկ կամ երկու ամիս էր որ նշանուած էինք, պարոն մը սկեսրայրիս հաւաստեր էր թէ՛

— Եթէ քու հարսնացուդ Հրաչեան է, կապահովցնեմ քեզ որ հարսնեւորդ մէջ առաջին տեղը պիտի բռնէ: Գնա՛ անգամ մը տես, յետոյ ինչ կ'ուզես ըսէ:

Երկրորդ օրը՝ նշանածիս հետ ծեր մարդ մը ներս մտաւ: Չգացի թէ անոր հայրն է: Չիս տեսաւ թէ չէ, համբուրեց.

— Կեցցե՛ս, Անտոն ըսաւ, այսպիսի հարսնացու ես չէի կարող ձարել քեզի:

Քիչ մը նստելէ յետոյ, խնդրեց որ մեզ

երկուքս մինակ թողուն: Ու երբ մինակ մնացինք, ըսաւ ինձ.

— Ազնի՛ւ, աղջիկս, այժմ խնդիրք մը ունիմ քեզի. տեսնե՞ք պիտի յարգե՞ս:

— Հա՛յր, հրամայեցէք, վստահ եղէք որ ձեր հրամանը իբր պատգամ պիտի ընդունիմ:

— Իմ խնդիրքս է որ ձեր պսակը կատարուի պսակական եկեղեցւոյ մէջ: Կինս ու ես շատ կրօնամոլ ենք:

— Սիրելի հայր, ներեցէք ինձ, քանի՞ զաւակ ունիք:

— Տասնըչորս:

— Այժմ կարգը ձերն է հարցընելու թէ իմ մայրս քանի՞ զաւակ ունի: Մէկ հատ միայն: Ու ինքն ալ կրօնամոլ է որքան դուք: Ան ալ սնուցեր մեծցուցեր է զիս այն յոյսով որ պիտի պսակէ զիս այն եկեղեցւոյն մէջ ուր զիս մկրտեր է: Այժմ ըսէք, կարո՞ղ եմ թքնել այն կուրծքին վրայ որ ինձի կաթ է տուեր, թքնել այն մօր վրայ որուն միակ յոյսն եմ ես: Հիմա որ ամէն բան իմացաք, խնդրեմ՝ հրամայեցէք, ես պատրաստ եմ ընելու:

— Ո՛չ, ո՛չ, սիրելի՛ աղջիկս:

Կանչեց նշանածս.

— Անտոն, գուն պէտք է պսակուիս լուսաւորչական եկեղեցւոյ մէջ, ես կուտամ իմ հայրական օրհնութիւնս:

Շատ յուզուեցայ, կարծեցի թէ հայրս
վերակենդանացած էր:

Մինչև մեր հարսնիքը, ամէն օր կուգար:
Շատ կը սիրէր զիս, ես ալ զինքը շատ կը
սիրէի: Ախտո՛ս որ շատ քիչ ժամանակ վայելեցի
զինքը: Ամուսնութենէս տարի մը յետոյ, ար-
դէն կորսնցուցած էի զինքն ալ:

1873 սեպտեմբեր 14ին, պսակուեցանք, և
մեր մեղրալուսինը անցուցինք Նիկոմիդիա, ուր
ամուսինս պաշտօն էր ստանձներ: Երկաթուղւոյ
գիծն ու կամուրջները կը շինուէին մինչև Ան-
կորա: Նիկոմիդիայի մէջ բացած էին գործարան:
Ահա այդ գործարանին մէջ առաջին գրագիր էր:
Պարոնի մը ընկերակցութեամբ՝ բերել տուաւ
թրայիքաններ ու տէրութեան յանձնեց: Բայց
մենք դեռ չէինք գանձած դրամը, տէրութիւնը
չկարենալով վճարել թէ՛ գործաւորներուն և
թէ՛ ապրանքատիրոջ, փակուեցաւ գործարանը:
Նոյնպէս դադրեցաւ երկաթուղւոյ գծի շինու-
թիւնը:

Վեց ամիս հազիւ էր անցեր, մենք կոր-
սընցուցինք թէ՛ մեր սեփական դրամը և թէ՛
առձիկները, տեղափոխուեցանք Պոլիս՝ Օրթա-
գիւղ թաղը, 1876 թուականին:

Այդ միջոցին, Մաղաբեան կազմեց խումբ
մը՝ Սիմոնովիչի աջակցութեամբ, և սկսաւ տալ

շարք մը ներկայացումներ Փերայի Ալքապար
Թատրոնին մէջ:

Գերասաններն էին Մաղաբեան, Աղամեան,
Սիսակ, Թրեանց, Տէօխւճեան և՛ կարծեմ՝
Մնակեան: Գերասանուհիներն էին Ասողիկ,
Սիրանոյշ, տիկին Վալիտէեան:

Անակնկալ զիպուած մը հիմէն տապալեց
այդ գործը: Սիմոնովիչ Օսմանեան Պանքայի
գանձապահն էր. գեղձման ամբաստանութեամբ
բանտարկուեցաւ: Ներկայացումները դադրեցան:

Ամբրիկեան՝ Պոլիս գալով՝ փորձեց նոյն
խմբով տալ ներկայացումներ Ալքապար Թատ-
րոնին մէջ: Բայց խեղճը չյաջողեցաւ: Իր լեզուն
Պոլսեցւոց համար խորթ կը հնչէր: Եկաւ ինձ
մօս՝ ինդրեց մասնակցիլ:

— Օգնեցէք ինձ, տիկին. ես դժբաղդ մարդ
եմ, որ եկայ և ձեզ ամուսնացած գտայ:

Խեղճը կը կարծէր թէ մերժմանս պատ-
ճառը ամուսնութիւնս էր:

Շաբաթ մը յետոյ՝ դարձեալ գալով մեզ
մօս, զիս գտաւ շատ գէշ հիւանդ վիճակի մէջ:
Այն ատեն ներողութիւն ինդրեց: Երեք ամիս
անկողին մնացի՝ քիչ մը ցուրտ առած ըլլալուս
հետեւանքով:

Ամբրիկեան կարծեմ՝ անմիջապէս դարձաւ
Թիֆլիս:

Գերասանական խումբ չկար. կա՛մ պէտք էր Վարդովեանի խմբին միանալինք և կա՛մ պարսպ նստէինք: Յաջորդ « սէզոն » ին համար՝ Եղիազար Մելիքեան վարձեց Փրանսական թատրոնը: Չուհաճեանի ղեկավարութեամբ պիտի ներկայացնէինք շարք մը օփերէթներ, Արիֆ, Բեօսե, Լէպլեպլիմի Զորհօր, ևն.

Հատ հնչուն և կըր ձայն ունէի: Եկան ինձմէ խնդրել որ ընդունիմ առաջին երգչուհիի պաշտօնը: Առաջարկեցին 50 ոսկի ամսական. Փերա՝ առնուազն 5 ոսկիի բնակարան, դեսպակ որով պիտի կարողանայի ամէն օր երթալ փորձի:

Տհաճութեամբ ընդունեցայ պայմանը: Մտիպուած էի, քանի որ ոչ մէկ տեղ տուամ կը ներկայացնէին. Օրթագիւղի Հայոց թաղը բոլորովին հրոյ ճարակ եղած էր:

Հաստատուեցանք Փերա: Խումբը բաղկացած էր մօտ քառասուն հոգիէ:

Թրքական Օփերայի երգիչ դերասաններն էին Գարեգին Ռշտունի, Անտոն Ռշտունի, Նալեան, Միսակ, Չափրաստ, Միշէլ Պէրպէրեան, Խաչիկ Փափաղեան (թենօր). դերասանուհի-երգչուհի՝ Ես ինքս. մնացեալները հոսկէ հոսկէ հաւարուած մարդիկ էին:

Չուհաճեանի տրամադրութեան տակ կար օրբէսթը մը, կարծեմ 35 հոգիէ բաղկացած:

250 ոսկի ամսական կը ստանար միմիայն օրբէսթը: Ա՛լ խումբը չեմ գիտեր ի՛նչ կ'արժէր: Անհաշիւ կը ծախսուէր: Ամէն իրիկուն թատրոնը լեցուն էր, բայց կարելի չէր այդ ծախսը ծածկել:

1878ի հոկտեմբեր 24ին, ունեցանք աղջիկ գաւակ մը: Գէորդ Այվաղեան կնքահայր եղաւ: Անունը դրինք Պերճուհի:

Այդ օրէն ամիս մը յետոյ, արդէն թատրոնը փակուած էր:

Է.

Տեղափոխուեցանք Պոլիս:

Պասուլեաճեան ինձ մօտ գալով համոզեց ընկերակցութեամբ երթալ Ազրիանուպոլիս:

— Ամսական քառասուն զրուշով տուն մը կարող ես վարձել, ըսաւ, և քսան զրուշով լաւ ծառայ:

Այնքան աժան ցոյց տուաւ ամէն բան, որ եթէ մենք ծախսէինք երկու հարիւր զրուշ, արդէն շատ ու շատ էր:

Ես խնդրեցի որ ինձ ամսական տայ և առաջարկեցի՝ այդ Աւետեաց Երկրի համար՝ ուր պիտի ապրէինք մանանայով՝ 15 ոսկի: Ընդունեցաւ:

Վերջապէս, ճանապարհածախսը ինձմէ
հայթայթելով գացինք Ֆասուլեաճեանի սիրելի
քաղաքը: Այդտեղ, իմացայ թէ մեր ներկայա-
ցումները պիտի ըլլային միայն թուրքերէն,
որովհետեւ Ազրիանուպոլսոյ Հայերը թրքախօս
են:

Խումբին մէջ կային զերասաններ՝ Պ. Պ.
Ֆասուլեաճեան, Սիսակ, Հոլասեան, Գեորգ
Պէրպէրեան, Ռուբէն Պիննէմէճեան, Թաշ-
ճեան, զերասանուհիք՝ Տիկ. Ֆասուլեաճեան,
Ազնիւ Արապաճեան, Տիներդաս Պէրպէրեան
և Հրաչեայ:

Առաջին քայլէն՝ ատեցի թէ՛ թրքախօս
քաղաքը և թէ՛ Ֆասուլեաճեանը, որ զիս չա-
րաչար խաբեց: Քսան զրուշի փոխարէն, փոքրիկ
տան մը համար վարձք կը վճարէի ամսական
երկու հարիւր յիսուն զրուշ:

Առաջին ներկայացումն էր «Քաթերին Հո-
վուարտ»: Բեմին անմիջապէս առջեւը նստած
էր հարիւրապետ մը, հարբած, և շարունակ
կը գոռար.

— Ասլանը՛մ, աշըք (Առի՛ւծս, սէ՛րս):
Գերասանները կը խանդարէր իր անվերջ
«ասլանը՛մ»ներով:

Ես անմիջապէս խնդրեցի Ֆասուլեաճեանէն
թոյլ տալ ինձ որ երթամ Պոլիս: Բայց, ան

բացատրելով թէ ինչ կ'ըլլար խմբին վիճակը՝
եթէ ես ձգէի երթալի, համոզեց զիս մնալու:

Երկու ամիս յետոյ, Ֆասուլեաճեան սկսաւ
— Ժողովուրդը կը ցանկայ տեսնել Հերա-
նոյշը:

Չէի գիտեր թէ այդ անունով դերասանուհի
կայ, և թէ Ֆասուլեաճեան շատ մօտիկ է անոր:

— Ֆասուլեաճեան, ըսի, քանի որ հոս
գալերնէս յետոյ դու ինձ մերժեցիր ամսական
տալ, և ստիպեալ՝ ընկեր ենք, ես չեմ կարող
ամսական տալ, այն ալ տասը ոսկի՝ ինչպէս
կ'առաջարկես, օրիորդի մը որուն անունը առա-
ջին անգամ կը լսեմ:

Ֆասուլեաճեան բերել տուաւ Հերանոյշը:
Ես հրաժարուեցայ խումբէն:

Հերանոյշ եկաւ: Բայց դեռ բեմ չէր ելած:
Եկաւ Ֆասուլեաճեան, խնդրեց, աղաչեց
որ կրկին ընկերակցիմ:

— Անիկա Թուրքաց փիէսներուն մէջ պիտի
կատարէ առաջին դերերը, իսկ եւրոպական դե-
րերուն մէջ՝ դուն:

Ճիշտն ըսելով՝ ես ընդունեցայ, որովհետեւ
կը ցանկայի տեսնել գեղարուեստի այդ քրմուհին:

Առաջին ներկայացումն էր «Հէյ վահ»¹, որուն
մէջ կային երկու թուրք երիտասարդ կանանց
դերեր:

Առաջին կնոջ դերը կը կատարէր Հերանոյշ, իսկ երկրորդը՝ ես :

Ելանք բեմ : Իմ երկրորդ դերս եղաւ առաջին :

Քէմալ պէյ գրած ունէր «Վաթան» (Հայ-րենիք) տիտղոսով խաղը : Արդէն երկու անգամ ներկայացուցած էինք «սէզօն»ին սկիզբը : Հասոյթ եղեր էր ամենաքիչը յիսուն ոսկի : Ֆասուլեաճեան ծանոյց ինձ թէ այդ խաղին ներկայացումը ծախսեր էր քսանուհինգ ոսկիի, այն պայմանաւ որ անոր մէջի Չէքիէի դերը պիտի կատարէ Հերանոյշը :

— Շատ լաւ ես ըրեր, Ֆասուլեաճեան, ըսի : Ես ալ քսանուհինգ ոսկիի ծախեցի «Անձէլօ Մալիփիէրի» խաղը, զոր այս «սէզօն»ին ներկայացուցեր ենք երկու անգամ, և որուն մէջ Թիզպէի դերը կատարեր է կինդ ու տուեր է Հասոյթ երկու հարիւր շրուշ : Այս պայմանաւ ծախու առին որ Թիզպէի դերը ես կատարեմ :

— Ի՞նչպէս, դուն ի՞նչ իրաւունքով երեկոյթ կը ծախես : Եւ վերջապէս չե՞ս գիտեր որ այդ դերը իմ կնոջս դերն է :

— Ես ծախսեր եմ այն իրաւունքով որով դուն ես ծախեր : Գալով Թիզպէի դերին, հոգ չէ, ես չեմ կատարեր : Բայց դուն ալ պէտք է

ջնջես քսանուհինգ ոսկի ընկերութեան պարտքէն :

— Ո՛չ, ոչ կը ջնջեմ և ո՛չ ալ կը ծախեմ :

— Քանի որ այդպէս է, Ֆասուլեաճեան, ես ալ չեմ ծախեր «Վաթան»ի ներկայացումը : Կա՛մ կը ստորագրես «Անձէլօ»ի պայմանը և կամ Հերանոյշը չի ներկայացներ Չէքիէի դերը :

— Չիս կախեն ալ՝ չեմ ստորագրեր : Ինձի Ֆասուլեաճեան կ'ըսեն :

Արդէն յայտարարութիւնները ցրուած էր : Գացի անմիջապէս տպարան, հարիւր յիսուն հատ յայտարարութիւն տպել տուի՝ Չէքիէ-Հրաչեայ : Այդ կերպով՝ հրապարակի վրայ կար երկու տեսակ յայտարարութիւն, մէկին մէջ Չէքիէի դերը կը կատարէր Հերանոյշը, իսկ միւսին մէջ՝ Հրաչեան :

Այդ օրը Ֆասուլեաճեան Հերանոյշի հետ երթալով Թուրքերուն մօտ, պաշտպանութիւն խնդրեց . անոնք ալ խոստացան : Այդ ներկայացումները կը տրուէին թանգարանի սրահին մէջ :

Ներկայացման իրիկունը, թանգարանի պարտէզին մէջ, ժողովուրդը երկու մասի բաժնուած էր : Հայ, հրէայ և եւրոպացի հասարակութիւնը իմ կողմն էր, իսկ Թուրքերը՝ Ֆասուլեաճեանի :

— Մենք Հրաչեայ չենք ուղեր : Ատրճանակ կը քաշենք վրան, եթէ բեմ ելլէ : Մենք

Հերանոյշ կ'ուզենք, էֆէնտիմ, Հերանոյշ :

Հայր և Եւրոպացիք կը պատասխանէին .

— Գուր թուրքերդ փոքրամասնութիւն կը կազմէք : Կառավարութեան դուռը ծառայող մէկ քանի գրագիրներէ զատ ուրիշ թուրքեր չկան թատրոն յաճախող : Ուրեմն թատրոնը պահպանողը մենք ենք, և մենք կը ցանկանք տեսնել Հրաչեան : Թող Ֆասուլեանք ստորագրէ «Անձէլօյի» պայմանը . մենք դուրս կ'ելլենք թատրոնէն և երբ Հրաչեան ներկայացնէ թիզպէ, այն ատեն կուգանք զայն տեսնելու :

Հաւաքուած բազմութիւնը կարող էր թանգարանի սրահին կրկնապատիկը լեցնել :

Այդ միջոցին ես կը հագուէի իմ սենեակս, իսկ Հերանոյշ իր սենեակին մէջ :

Վարագոյրին բացուելու ժամն անցեր էր արդէն : Ժողովուրդը կը սուլէր և փայտերով կը զարնէր տախտակամածին, բայց վարագոյրը չէր բացուեր : Ֆասուլեանք, երկու ձեռքով գլուխը բռնած, շուարած, չէր գիտեր ինչ ընելիքը :

Մայրս ու ամուսինս ինձ կը թախանձէին .

— Ազնիւ, թուրք են, կարող են ատրձանակի հարուածով մը քեզ սպաննել . իղձա՛մօրդ, իղձա՛ փոքրիկիդ :

— Մայրի՛կ, այն րոպէին որ ես տեսարան եկայ, ա՛լ ձեզի չեմ պատկանիր : Ի՛նչ որ պա-

տահելու է՝ թող պատահի : Կա՛մ պիտի ստորագրէ և կա՛մ պիտի բեմ ելլեմ :

Այդ րոպէին իսկ, ժողովուրդը ներս խուժեց : Ամէնուն ձեռքը գաւազան կար : Գտան Ֆասուլեանքն :

— Շո՛ւտ ստորագրէ՛, թէ ոչ հի՛մա քեզ կը սպաննենք, ըսելով՝ ստորագրել տուին պայմանը և յանձնեցին ինձի :

Բայց ես առի և պատուեցի պայմանագրութիւնը, ըսելով Ֆասուլեանքին .

— Ասկէց ետքը՝ պէտք չկայ որ այս թատրոնին մէջ ես խաղամ . բաւական է որ ստորագրեցիր :

Գուրս ելայ թատրոնէն :

Թատրոնին մէջ մնացին քանի մը թուրքեր : Այժմ ի՞նչ ընէի որ կարողանայի Ադրիանուպոլսոյ մէջ ունեցած պարտքս վճարելով վերադառնալ Պոլիս :

Երկրորդ օրն իսկ, հրէայ թատերասէրները եկան զիս գտան և ըսին .

— Տիկին, կ'ուզենք առաջարկութիւն մը ընել, բայց չենք համարձակիր : Խնդրենք, ըսէ՛ք, կարելի չէ՞ որ դուք մեզ հետ ներկայացու՛մ մը տաք սպանեօլ լեզուով :

— Բայց ես չեմ գիտեր սպանեօլերէն :

— Մենք կուտանք ձեզ ֆրանսերէն փիէսը,

“Փօլ ճօն” գուբ կը ծանօթանաք բովանդակութեանը: Մենք դերը կը կարդանք սպաննօլերէն, գուբ կը գրէք հայերէն: Գերին դիմացը կը դրուին բառերուն հայերէն բացատրութիւնները: Առաջին ներկայացումը կ'ըլլայ ի նպաստ մեր դպրոցին. գուբ կը ստանաք յիսուն ոսկի: Երկրորդ անգամ նոյն փիէսը կը խաղանք ի նըպաստ ձեզ:

Ո՛վ բարեկամներս, լսեցէք, դատեցէք, թէ ի՞նչպիսի միջոցներով մենք պահպաներ ենք մեր գոյութիւնը:

Ընդունեցայ պայմանը: Տաննէջինգ օրէն արդէն պատրաստ էինք: Փորձերը յաջող էին:

Ներկայացման իրիկունը, տեղերուն գինը կրկնապատիկ նշանակուած էր: Հրէաներէն աւելի Հայ ու Եւրոպացիք կային: Ֆասուլեաճեան ևս այդ իրիկուն ներկայացում պէտք է տար, բայց ժողովուրդ չըլլալուն պատճառաւ փակեց թատրոնը:

Բեմ ելայ թէ չէ, ձեռքովս յենուեցայ աթոռին: Կը վախնայի որ վար չէյնամ յուզմունքէս: Սիրտս սաստիկ կը դարնէր, բայց երեսէս բան մը ցոյց չէի տար:

Հրէաները կը պնդէին թէ՛

— Անիկա անպատճառ առաջուց գիտէր սպաննօլերէն. յայտնի է արտասանութենէն:

Երկրորդ թէ երրորդ արարուածին, կար յանդիմանական կտոր մը աղջկանս ուղղուած. երբ արտասանեցի ոգևորութեամբ սա խօսքերը. “Սի փարտօ՞ն տեմանտա, փարտօ՞ն, իժա տէզ նաթուրատա, քէ տոմագիս էլ բալօ, տելա վեն կան սա էթէունա, ի քէ խաւվաթէս քօնէլ լաքառա տէ դու մատրէ”, ծափահարութեան վերջ չկար:

Կրկնեցինք նոյն խաղը ի նպաստ ինծի ևս Այդ գիշեր ստացայ վաթսուն ոսկի զուտ հասոյթ:

Ֆասուլեաճեանի խումբը գէշ վիճակի մէջ էր: Ամէն իրիկուն թատրոնը կը բանային ու կը գոցէին առանց ներկայացման՝ ժողովուրդ չըլլալուն պատճառով:

Վերջապէս Ադրիանուպոլսոյ աղաներէն մէկ քանին եկան տունս, աղաչեցին որ նորէն միանամ ֆասուլեաճեանի խմբին: Ես առաջարկեցի երկու ոսկի ամսական:

— Տիկին, ըսին, ի՞նչ կ'ըսէք: Սկսնակներուն կուտան այդ գումարը: Միթէ ձեզի կը վայլէ՞ այդպիսի պայման գնել:

— Պարոններ, գուբ չէք ուզեր զիս հասկընալ: Մենք որքան որ շահելու ըլլանք, ընկերութիւնը միշտ պարտական պիտի մնայ: Ֆասուլեաճեան հարիւրին 15 փիէսին համար կը

ստանայ, 17ը իրեն, 15 կնոջը, 15 “արսե-
սուառ”ի, 10 ոսկի ալ Հերանոյշը պիտի ստա-
նայ. իսկ ես ոչինչ կը ստանամ և դեռ պար-
տական ալ կը մնամ ամսական 10 ոսկի: Այո՛,
աւելի լաւ է երկու ոսկի ամսականով ծառայեմ
իրեն մօտ, որպէս զի գէթ ամէն ամիս 10 ոսկի
պարտական չմնամ: Այսպէս՝ չեմ ընդունիր
ընկերութիւն, այլ երկու ոսկի ամսական և մէկ
նպաստ:

Փասուլեաճեան շատ հակառակեցաւ. բայց
մարդիկը պնդեցին.

— Ալ ի՞նչ կուզես, չենք հասկնար: Եր-
կու ոսկի՝ Հրաչեայ, դեռ նա՞ղ կ'ընես:

Վերջապէս՝ կրկին միացանք:

Մէկ-երկու շաբաթէն իմ նպաստս էր,
Պիտի ներկայացնէինք “Նենգ և հաւատարմու-
թիւն”: Տեղերու գները կրկնապատկուեր էին:
Բազմութիւնը այնքան էր, որ վալի փաշային
որդւոյն համար հազիւ կարողացանք աթոռ մը
ձարել: Այդ գիշեր ևս ստացայ 85 ոսկի:

Փասուլեաճեան, տեսնելով բազմութիւնը,
կատղեցաւ.

— Ահա՛ ձեզի երկու ոսկի ամսական. հիմա
դուք հաշուեցէք թէ ամսական ի՞նչ կը ստանայ:

— Եղբայր, միթէ քեզմէ՞ կ'առնէ այդ
դրամը, պատասխանեցին. միթէ մեղաւոր է

ժողովուրդը որ կը յարգէ իր դերասանուհին:
Յաջորդ շաբթուն, Փասուլեաճեանի նպաստն
էր: Սրահը (օթեակներ չունէինք) կէսէն աւելի
պարապ էր: Զիս վիրաւորեց՝ ըսելով.

— Ժողովուրդը կողոպտեցիր:

Տեսայ որ անկարելի էր այդ պարոնի օձա-
խին մէջ գործել. ուստի առի ընտանիքս 1878ի
մարտ ամսուն և եկայ Պոլիս հաստատուիլ:

Մայրս հիւանդ էր. քաղցկեղ ունէր. չորս
ամիս յետոյ՝ վախճանեցաւ:

Ը.

1877-78ի ձմեռնային “սեզօն”ը սկսանք ըն-
կերութեամբ, Օրթագիւղի թատրոնին մէջ, իմ
առաջնորդութեամբս: Ընկերներս էին Մանուկ
Սիսակ, Անտոն Ռշտունի, Մատթէոսեան, Քի-
թապճեան, Միշէլ Թօսպաթեան, Պէրպէրեան,
Այվազեան, Ադամեան, Կիւրեղեան, Վիլքթոր
Շամտանճեան, Հերանոյշ, ևն.

Բարեսիրաց ընկերութիւնը առանց վարձքի
մեծ տուն մը դրաւ մեր տրամադրութեան տակ,
ուր կը բնակէինք ամբողջ խմբով:

Ունէինք ներքին կանոնադրութիւն և պա-
հաստի անտուկ, որու մէջ պահ կը դրուէր մեր
շահին հարիւրին տասը:

Այնպիսի սիրով էինք կապուած, որ կարող եմ ըսել թէ ընտանիքի մը անդամները չեն կրնար ըլլալ այնքան սիրով: Եթէ մէկին կոշիկը մաշած էր, ունեցողը անոր փոխ կուտար:

Ըսի արդէն թէ Օրթագիւղը այրած էր: Հայեր քիչ էին մնացած հոն, և թատրոնին կէսն իսկ չէին կրնար լեցընել: Շատ օրեր դերասանները առանց դրամի կը մնային: Ամէն մէկէն կ'առնէի տասը կամ քսան փարա, ու մէկ կողմէն փորձերը կ'ընէինք, միւս կողմէն դպրոցի պարտեզին մէջ կերակուր կը պատրաստէինք, միջնարարին, կը նստէինք կ'ուտէինք, «Պէ՛հ, պէ՛հ, տղա՛ք ի՛նչ պատուական կերակուր է» ըսելով:

Ադամեանի և իմ նպաստներուն, թէպէտ գիները կրկնապատկուած կ'ըլլային, թատրոնը լեցուն էր: Ադամեան ընկեր չէր: Ամէն մէկ երկուցթի համար իրեն կը վճարէինք հարիւր շուշ: Այդ պատճառաւ անոր նպատին հասցիքը ընկերութեան կը վերաբերէր:

«Մէզօն»ը վերջացաւ: Պահեստի գումարը բաժնեցինք, Իւրաքանչիւր անդամի բաւական դրամ ինկաւ, որով կարողացան իրենց պէտքերը հոգալ: Սիրով զատուեցանք իրարմէ:

Ամուսինս Ադրիանուպոլիս գնաց գործով, իսկ ես տան մը մէջ նստայ՝ փոքրիկ Պերձիկիս հետ:

1878 յունիսին, Սիսակ եկաւ ինձ մօտ:

— Գուեն այսպէ՛ս կը սիրես ընկերներդ: Մեր նիւթական դրութիւնը շատ գէշ է: Քեզ համար հաց ես ճարեր, իսկ ընկերներուդ մասին չես մտածեր:

— Ես ի՞նչ կարող եմ ընել, Սիսակ, գործ կայ և չե՞մ գործեր:

— Ի՞նչպէս թէ չկայ, Ռուսներով լեցուն է Ադրիանուպոլիսը: Այնտեղ կարելի է մեծ գործ տեսնել:

— Տղայ՛ ես: Անոնցմէ ի՞նչ օգուտ: Միթէ մենք կարո՞ղ ենք ռուսերէն ներկայացում տալ:

— Գրէ՛ ամուսնոյդ, թող գտնէ այնպիսի մարդիկ որ կարողանան խումբը վարձելով տանիլ այնտեղ: Մենք կը ներկայացնենք անպատճառ վոտփիլ մը թուրքերէն լեզուով, որպէս զի կարողանանք թատրոն անունը գնել: Իսկ մնացեալ մասը կը բազկանայ շանսօնէթներէ: Բոլոր ընկերներս կը խնդրեն որ այս գործը գլուխ հանես:

Գրեցի ամուսնոյս: Կարապետ Ասատուրեան ընկերանալով Կարապետ Բանդիկեանի հետ, եկաւ Պոլիս խումբը վարձելու: Ինձ հետ կային Ասաղիկ, Սիրանոյշ, Գոհարիկ Շիրինեան, Մանուկ Սիսակ, Հոլաս, Չափրաստ, ևն:

Գացինք և սկսանք փորձերը:

Ես զիս չէզոք կը պահէի : Հացի համար
բեմ պիտի ելլէինք : Փառք չէի սպասեր :

Իմ երգերէս մէկ քանին Աստղիկը առաւ ,
մէկ քանին՝ Սիրանոյշը : Ես ալ թուրքերէն լեզ-
ւով « Բթէն դժգոհ աղջիկը » պիտի երգէի :

Առաջին իրիկունը ներկայացուցինք վոտովի
մը մէկ արարուածով : Յետոյ բեմ ելաւ Աստ-
ղիկը : Երգեց թէ չէ , ծափահարեցին և ծաղ-
կեփունջ մը նետեցին՝ կուրծքին նշան առնելով :
Ծաղկեփունջը փայտի վրայ էր շինուած , խեղ-
ճին կուրծքը ծակեցաւ , և լալով ներս եկաւ :

Յետոյ ելաւ Սիրանոյշ : Ծափահարեցին և
ծաղկեփունջ մը նետեցին ստամոքսին : Աս ալ
վերջացաւ :

Կարգը իմն էր : Հաղիւ բեմ ելած , ուշադ-
րութիւնս այն կողմն էր ուրիշ կը նետէին ծաղ-
կեփունջը :

Երգս վերջացուցի : Ծափահարեցին թէ չէ ,
ծաղկեփունջը եկաւ . բայց ես զգուշացայ , և
ինկաւ գետին . ոտքովս զարկի , ու գնաց թաւա-
լեցաւ ժողովրդին մէջ , ուր նստած կային տրա-
կոններու վաշտէն զինուորականներ : Ասոնք
բարկացան ու գանգատեցան .

— Ա՛ս ինչ է . հա ղերասանուհին ոտքով
ետ կը դարձընէ մեր նուիրած ծաղկեփունջը :
Ոստիկանապետը , տեսարան գալով , թարգ-
մանի միջոցաւ ըսաւ .

— Տիկի՛ն , ինչո՞ւ կ'ուզէք զինուորական-
ները վիրաւորել :

— Պարո՛ն , ներեցէ՛ք , մտքէս իսկ չեմ
անցընէր այդպիսի բան մը : Մեզ մօտ՝ ծաղկե-
փունջը կուտան իբր գոհունակութեան և յար-
գանքի նշան . իսկ ձեզ մօտ չեմ գիտեր ի՞նչպէս
է : Ասոնց ձեռքը՝ ծաղկեփունջը նշան առնելու
գործիք է : Տեսէ՛ք , մէկ օրիորդին կուրծքը
ծակեցին , միւսին ստամոքսը ցաւցուցին . ես
զգուշացայ , և ոտքովս ետ դարձուցի :

— Իրաւունք ունիք , տիկի՛ն , անոնք պար-
տաւոր էին աւելի քաղաքավար ըլլալ , ըսելով
հեռացաւ :

Երկրորդ անգամ բեմ ելլելուս՝ ծաղկե-
փունջը սուրի ծայրն անցընելով ամենայն քա-
ղաքավարութեամբ նուիրեցին :

Ջօրականները կը ցանկային մուտք ունենալ
քուլիսները : Մենք արգիլած էինք : Ա՛րջապէս
ոստիկանապետէն խնդրեցինք , և ան ալ երկու-
պահապան զինուորներ կանգնեցնելով տեսարանի
դրան մօտ , արգիլեց անոնց մուտքը :

Մէկ ամիս այս պաշտպանողական գիւրքը
բռնելէ յետոյ , այլ ևս հանգիստ էինք : Գուռը
պահպանող չկար , բայց ոչ ոք ալ չէր համար-
ձակեր ներս մտնել :

Ես ամէն գիշեր « Բթէն դժգոհ աղջիկը »

երգելով ձանձրացուցի ժողովուրդը : Այնպէս որ բեմ ելած ասենս զիս չէին ծափահարեր : Սիրանոյշ, Ասողիկ, Գոհարիկ ունէին յաջողութիւն : Ես անտարբեր էի, բեմ կ'ելլէի որպէս զի թիւը լրանար :

Օր մը ընկերներէս ոմանք գացին գանգատելու թէ՛

— Հրաչեայի անունը չկայ ժողովրդին մէջ : Ան ամիսը կը ստանայ յիսուն ոսկի, իսկ մենք՝ այսքան :

Բանդիկեան Արապետը՝

— Իրաւունք ունիք, ըսեր էր :

Ես լսեցի, և անմիջապէս հրաժարահանս տուի, ըսելով .

— Մինչև տասնըհինգ օր կուտամ պայմանաժամ : Գտէք իմ տեղս ուրիշ մը, որպէս զի ձեր թիւը չպակսի : Բայց այդ ժամանակամիջոցին՝ երեք օր ինձ կուտաք օրքեսթրը, ես ալ փորձեր կ'ընեմ ու կ'երգեմ քանի մը նոր երգեր :

Ընդունուեցաւ պայմանս : Իսկոյն ամուսինս ուղարկելով Պոլիս՝ բերել տուի լաւ շանսօնէթներ : Ռուսերէն թարգմանել տուի « Բթէն զըժ-գոհ աղջիկը », նոյնպէս՝ Շուպերթի « Մնաս բարով » ը :

Երբ այդ երգերով բեմ ելայ, սաստիկ ծափահարուեցայ : Արթէք ժողովուրդը ինձմէ բան

մը կը սպասէր և լուռ կենալուս համար նեղացեր էր :

Արկնելու հրաւեր, ծափահարութիւններ ու անվերջ ծաղկեփունջեր կը տեղային : Շրջուն գոհարավաճառներ կային թատրոնին մէջ . անոնցմէ գնեցին գեղեցիկ մանեակ մը փոքրիկ գոհարներով զարդարուած և ադամանդակուռ մատանի մը ու ինձ նուիրեցին : Անորպէս՝ ոգեւորութիւնը անչափ էր :

Բանդիկեանը եկաւ ինձմէ ներողութիւն խնդրելու :

— Ո՛չ, ես չեմ կենար այլ ևս, չեմ ալ ուզեր որ դուք իմ պատճառաւ վնասուիք : Պարոն մը կ'ուզէ վարձել թատրոնը, տուէք անոր . մտադիր է բերել Աարդովեանի օփերեթի խումբը :

Այդպէս ալ եղաւ : Տալով թատրոնը անոնց, մենք դուրս ելանք մէջէն :

Օփերեթի ժամանակ, ժողովուրդը ազատ էր քուլիսներուն մէջ ման գալու : Գերասանները և ուհիք՝ ծանօթութիւն հաստատեր էին զօրականներուն հետ, և շատ անգամ միասին կ'ընթրէին : Օփերեթի խմբին մէջ կային Պէնկլեան, Մնակեան, Թրեանց, Սանձաք, Պէրպէրեան, Լն : Գերասանուհիք էին Գարագաշ քոյրեր, Աղանի, Զապել, և ուրիշներ :

Պոլիս գառնալով՝ հաստատուեցայ Փերա :
 1879ին , Չմշկեան գալով Պոլիս , պայմանաւորուեցաւ Ագամեանի , Աստղիկի և Սիրանոյշի հետ և ուղեւորուեցան Կովկաս :

1880ի փետրուարին աղջիկ մը ևս ունեցանք և կնքեցինք Արմենուհի անուամբ , երկու շաբաթ յետոյ՝ սաստիկ տկարացաւ երեխան : Անձնուիրաբար կը խնամէր տղքթ. Փեշտիմալձեան , որուն ծանօթացեր էի Փերայի հրդեհի տարին : Երբ մայրս զիս քիչ մը տկար տեսնէր , անմիջապէս անոր մօտ կը տանէր : Չկար դերասան մը կամ դերասանուհի մը որ անոր խնամքներէն զուրկ ըլլար : Շատ շատերու թէ գիտութեամբ և թէ՛ դրամով օգնած է : Անոր մահուան դամբանականը Իզմիրլեանը խօսեցաւ , ըսելով՝ «Մարդասէր ֆրիստոսի մարդասէր գաւակը մեռաւ այսօր» : Մեծ բաղմունքեամբ աղքատներ շրջապատած էին անոր դագաղը և կուլային :

Կայսեր խորհրդատու բժիշկն էր . Բաուֆ փաշայի հետ պիտի երթար գաղղիական ջրերը : Այդ պատճառաւ յանձնեց ամուսնոյս ամսական երեսուն ոսկի հաշուով դրամ , բաժնելու համար իր աղքատներուն , որոնք արդէն կը ստանան եղեր ամէն ամիս հացի և տան վարձքի համար : Հարուստ չէր : Մեռած ժամանակը տեսնուեցաւ թէ դրամ չունէր . իր անձը ապահովագրած էր

որպէս զի իր գաւակներուն կարենայ փոքր գումար մը ձգել :

Հայ մարդ էր և հայ բանաստեղծ .

« Մի՛ աւեր երբէ՛ք սրտով յուսանաս՝
 Ի՞նչ կարէ անել միակ մի անհաս .
 Լեզունք անեղ զինուորք կը կազմեն .
 Երբ մէն մի մեղու չի դիմէ ի վարդ ,
 Թողու հոգն այլու , փերակն այն ասեմ
 Տես ի՞նչ կը կազմէ : Հա՛յ երիտասարդ ,
 Դու կարես լինել հայրենեաց շէմքին .
 Մի վէմ հիմնական , մի նեցուկ ուժգին .
 Դու եռ հայրենեաց միայն պէ՛տքն հոգա՛ .
 Լեռանց սարսքը դու փոքրիկ անհարք
 Մի քառ ես միայն , եւ սարեմ հրակայ
 Պէ՛տք չունին ինչի , հա՛յ երիտասարդ : »

Այո՛ , այսպէս կը խօսէր Փեշտիմալձեան , և ինքն ալ ժրաջան մեղուններէն էր :

1880ի աշնան Պ. Աբգար Յովհաննիսեանը եկաւ Պոլիս : Գալով ինձ այցելութեան , ծանօթացանք միմեանց : Շատ լաւ տպաւորութիւն թողուց վրաս : Պայմանաւորուեցաւ Գարագաշ քոյրերու և Մնակեանի հետ ու հեռացաւ Պոլսէն :

1880-81ին Օրթագիւղ «սէզօն» մը ևս անցուցինք ընկերաբար , նոյն սիրով և նոյն պայմաններով , դարձեալ իմ առաջնորդութեամբս : Դերասաններն և դերասանուհիներն էին Թոսպատեան , Սիսակ , Պերպէրեան , Մատթէոսեան ,

Ալիքսանեան , Բերկիւլեան , Տիկ. Հէքիմեան ,
Օր. Հէքիմեան , Պ. Հէքիմեան , Ալիքթոր՝ Շամ-
տանձեան , Ահարոն Ատրունի , և ուրիշներ :

Առանց ո և է միջադէպի՝ սիրով վերջացու-
ցինք այդ «սէղոնն» ալ :

Թ.

1881ին Պոլիս եկաւ իշխան Ամատունին :
Եկաւ մեր տունը այցելութեան , և խնդրեց որ
ներկայացում մը տամ :

— Բայց ես խուսմբ չունիմ այժմ , իշխան ,
ոչ ալ թատրոն :

— Ոչինչ , տիկին , ես կը վարձեմ թատ-
րոնը , կը փակենք դռները , դուք կը ներկայա-
ցնէք ինձ համար :

— Շատ կը սխալիք , իշխան . ես մասնա-
ւորի դերասանուհի չեմ : Այլ խնդիր է երբ կը
յայտարարուի և բազմութիւն չըլլար . վերնա-
տունը միայն կ'ըլլայ երկու կամ երեք հոգի .
ատ ինձ համար ժողովուրդ է , և ես պէտք է
որ ներկայացնեմ :

— Հապա ի՞նչպէս կարող եմ գիտնալ ձեր
ուժը : Ես ի՞նչպէս տանիմ ձեզ :

— Ես չեմ խնդրեր որ զիս տանիք : Տարէք
Մարի-Նուարդը :

— Տիկին , խնդրեմ , ճիշտն ըսէք . ո՞րն է
ձեր «ամիլուան» . մինչև այսօր չկրցի ճիշտ տե-
ղեկութիւն ստանալ այդ մասին : Մէկը կ'ըսէ
թէ դուք լաւ «սուպրէթ» էք , միւսը կ'ըսէ թէ
դուք «էնթէնիւ-տրամաթիք» էք , մէկ ուրիշը թէ
առաջին դերեր լաւ կը կատարէք : Այս հարցը
ինձ համար հանելուկ մը դարձաւ :

— Իշխան , թոյլ տուէք ինձ լուծել այդ
հանելուկը : «Ամիլուա» չկայ , կարգեր կան ,
պէտք է այդ կարգերէն անցնիլ . ես այդ կեր-
պով ալ անցայ այդ կարգերէն : Առաջ կատա-
րեցի փոքրիկ աղջկան , հրեշտակի դեր , ևն .
յետոյ «սուպրէթ» , յետոյ «կրիզէթ» , «էնթէ-
նիւ» , «էնթէնիւ-տրամաթիք» . ամենէն վերջը՝
բացարձակ առաջին դեր : Կ'երեւայ թէ այն
մարդիկ , որոնց տեղեկութիւն էք հարցուցեր ,
մէկը տեսեր է զիս «սուպրէթ»ի , միւսը՝ «էնթէ-
նիւ»ի , ուրիշները՝ առաջին դերի մէջ : Մինչև
«էնթէնիւ-տրամաթիք» անցեր եմ : Այժմ , եթէ
կայ պակասութիւն , այդ պիտի ըլլայ առաջին
դերի մէջ :

Իշխանը ինձ հետ համաձայն չէր , վերջա-
պէս համոզեցի զայն քանի մը օրինակներով .

— Եթէ ես չեմ անցեր այդ դերերը գործ-
նական դպրոցի մէջ , ի՞նչպէս պիտի կարողանամ
ներկայացնել «Գամէլիազարդ տիկնոջ» կամ

«Քաթէրին Լովուարտ»ի նման խաղեր: Գերասանուհի մը կ'երթայ ուրիշ քաղաք մը, իբր «տէպիւ» կ'ընտրէ այդ կարգի խաղ մը, որուն մէջ ամփոփուած են բոլոր գերերը, ատով կարելի է չափել գերասանուհին, Եթէ ան բոլոր կարգերէն չէ անցեր և լոկ տրամաթիք գերասանուհի է, առաջին արարուածէն պիտի սկսի լալ, և դուք չպիտի ստանաք այն՝ ինչ որ պէտք էր ստանայիք: Կան գերասանուհիներ, որոնց կարողութիւնը չի ներեր «սուպրէթ»էն կամ «կրիգէթ»էն անդին անցնիլ, և անոնք կը մնան միշտ այդ գերերուն մէջ:

Վերջապէս՝ առաջարկեց 300 ռուպլի ամսական: Ես ուզեցի յիտուն փօլ իմիտերիալ, այն պայմանաւ որ Մարի-Նուարդին հետ ևս պայմանաւորուի: Իշխանը ինձ հաւտացուց թէ երեք հարիւր ռուպլին կ'ընէ 50 փօլ իմիտերիալ: Ես գազափար չունէի ռուպլի արժէքին վրայ, և խաբուեցայ:

— Եթէ այդպէս է, իշխան, գրեցէք պայմանագրի մէկ օրինակին մէջ 50 փօլ իմիտերիալ և միւսին մէջ՝ 300 ռուպլի:

Պայման էի դրեր որ երեք խաղ իմ իրաւունքս է իբր «տէպիւ» տալ:

Իշխանը մեկնեցաւ: Ես ալ սկսայ պատրաստութիւն տեսնել:

ՏԻԿԻՆ ԶՐԱԶԵՍ

(Բոյր Թեւեղաւ, 1882, Կովկաս)

Այդ միջոցին, Աստղիկ Տիրեքլէր-Արասիի
փայտաշէն թատրոնին մէջ պիտի ներկայացնէր
Թուրքերէն լեզուաւ «Քաթէրին Հովուարտ» :
որուն մասին շատ էի լսեր՝ Կովկաս երթալէն
ի վեր :

Տեսայ առաջին արարուածը միայն, և երբ
գացի մնաս բարով ըսելու, Աստղիկ ինձ ըսաւ .

— Ազնի՛ւ, Կովկաս կ'երթաս, քեզ անկեղծ
խորհուրդ մը տամ. չհամարձակուիս «Քաթէրին
Հովուարտ» խաղալ : Ես անով Աստղիկ եղայ :
Գուն սարսափելի կը գլորուիս :

Այս խօսքերը շատ յանդուգն էին :

— Քանի որ այդպէս է, ևս ալ կ'երթամ
անով քու աստղիկ խաւարեցնելու : Եթէ դուն
խնդրէիր այդ խաղը ճնեղկայացնել, ատ ուրիշ
բան էր :

Եւ հրաժեշտ տալով հեռացայ :

Երկրորդ օրն իսկ ճամբայ ելանք դէպ ի
Կովկաս : Ինձ հետ էին Գարագաշ քոյրեր ,
Մարի-Նուարդ , Մնակեան , Սանձաքճեան :

Հասանք Թիֆլիս թէ չէ, արդէն երեցաւ
որ պէտք էր հոսանքի հակառակ մաքառիլ :
Փողովուրդը Աստղիկը կ'ուզէ տեսնել, իսկ
«Կոմիտետ»ը դժգոհութեան պատճառով հեռա-
ցուցեր է Աստղիկը և բերեր է Հրաչեան :

Իշխանը կը խնդրէ .

— Չբլլայ որ «Քաթերին Հովուարտ» տաք իբր «տէպիւ» : Ժողովուրդը արդէն գրգռուած է , բոլորովին կը լարուի ձեզ դէմ :

— Իշխան , ես պայման եմ կապեր ձեզ հետ , ինչ որ կը ցանկամ՝ այն կուտամ իբր «տէպիւ» : Ես »Քաթերին Հովուարտ» պիտի տամ :

— Բայց , տիկին , մենք բերեր ենք ձեզ Թիֆլիս , ամսական պիտի վճարենք , չենք ցանկար որ դուք տապալուիք :

— Տուէք թուղթ մը , այս րոպէիս կը ստորագրեմ , թող մեր պայմանագրութիւնը չեղեալ համարուի . բայց իբր «տէպիւ» կը ներկայացնեմ «Քաթերին Հովուարտ» և այնպէս կը հեռանամ :

Իշխանը պայմանը ջնջելու հաւանութիւն չտուաւ , և նշանակեցին «Քաթերին Հովուարտ» :

Առաջին փորձին , իշխանը նստած կը սպասէ որ ես փորձեմ ինչպէս որ հարկ է , բայց ես կ'արտասանեմ շատ կամաց և կը փորձեմ հանգիստ .

Երկրորդ արարուածին , յանկարծ տեսեմ դագաղ մը բերին բեմին վրայ : Իշխանը կը ստիպէ զիս որ անպատճառ մտնեմ դագաղի մէջ և այնպէս փորձեմ : Ես մերժեցի :

— Բայց , տիկին , չէ կարելի այդպէս , պէտք է տեսնենք թէ ինչպէս դուրս կուգարք դագաղէն կամ թէ ինչպէս կ'արթննար :

— Իսկ եթէ լաւ դուրս չգամ դագաղէն կամ լաւ չարթննամ , դուք ինչ կարող էք ընել ինձ :

— Մենք ձեզ ցոյց կուտանք թէ ինչպէս պիտի կատարէք :

— Այն ատեն աւելորդ էր գալ Պոլիս : Այստեղ կան օրիորդներ . կարող էիք զանոնք վարժեցնել և բեմ հանել այս դերերուն մէջ :

Երկրորդ օրը դերասանները լուր բերին թէ առաջին երեք կարգ աթոռները բռնած են այն անձինք որ որոշած էին զիս սուղել :

Կարող էք երեւակայել իմ դրութիւնս : Ժողովուրդը զիս չի ձանձնար : Շատ կարելի է ամենաառաջին դերասանուհի եմ կամ թէ վերջինը , թող տեսնէ զիս մէկ մը , եթէ արժանի եմ՝ ծափահարէ , իսկ եթէ արժանի եմ սուլուելու՝ թող սուղէ երկրորդ ներկայացման : Եթէ «Քաթերին Հովուարտ» ի տեղ ուրիշ խաղ մը բլլար և զիս համեմատէին եւրոպացի կամ ուս դերասանուհիներու հետ՝ որոնց մասին գողափար անգամ չունէի , այն ատեն կարելի է բոլորովին հեռանայի Թիֆլիսէն : Բայց զիս կը համեմատէին Աստղիկին հետ : Գլին եկեր էր Աստղիկ Թիֆլիս , և ժողովուրդի սիրելին էր դարձեր , ժողովուրդը չէր ուզեր որ անոր կատարած դերը ուրիշ մը կատարէ : Արդ , Պոլսոյ

խումբին մէջ Ասողիկ կը կատարէր երկրորդ դերեր, իր ամենամեծ դերերն եղեր են «Փարիզու աղքատներ» ուն մէջ Ալիտայի դերը, և «Կողոպտուած փոստ» ի մէջ Թաննայի դերը. իսկ «Քաթերին Հովուարտի» ի մէջ՝ Քենետիի դերը. ըստ Կովկասեցւոց՝ Ասողիկ պէտք էր կատարէր Քաթերինի դերը, իսկ ես՝ Քենետիինը: Ես Պոլիս ներկայացուցեր եմ այդ խաղը և կատարեր եմ Քաթերինի դերը. Ասողիկ եթէ ուզեր իմ ըրածս կրկնել, ինչքան ալ նմանցներ, չէր կրնար յաջողիլ իմ ըմբռնած կերպովս խաղալու: Այս մտածումն էր ինձ ուժ տուողը: Եթէ այս մարդիկը, կ'ըսէի ինքնիրենս, չպիտի կարողանան զանազանել մայրը մօրուէն, այն ատեն արդէն աւելորդ էր այստեղ ներկայացում տալ:

— Դուք պէտք է ներկայացումէն առաջ խմբագրատունները երթաք, կ'ըսէին ինձ:

— Ես անաչառ քննադատութիւն կը ցանկամ, «տէպիւ» էս առաջ ո՛չ մէկուն հետ չեմ ուզեր երթալ ծանօթանալ:

Հասաւ ներկայացման իրիկունը: Դերասանուհիները սենեակս գալով ձեռքերնին սրտիս վրայ կը դնէին.

— Չարմանալի՛ բան, կ'ըսէին, այս կինը չի վախնար:

Ճիշտն ըսելով, այդ բոլորէն ես կ'արհա-

մարհէի հասարակութիւնը, ինքնիրենս կրկնելով. — Ի՛նչ գազաններ են ասոնք, զիս սաստիկ կը յուզեն, չեն ձգեր որ հանգիստ գերիս վրայ մտածեմ:

Եթէ քիչ մը վախ զգայի, ահա այն ատեն դատս կորսնցուցած էի. վա՛յ անոր, որ, նոյն հսկ եթէ ունի հանձար իր մէջ, քաջութիւն չզգար կուուելու.

Բեմ ելայ թէ չէ՝ ծափահարեցին:

Առաջին արարուածին վերջը՝ շատ փոքր ծափահարութիւն ստացայ:

Երկրորդ արարուածի գերեզմանի տեսարանին, գազադէն իջնելով, մինակ, ծուներ դրած՝ կ'աղօթէի, լսելով Էթէլփուտի ձայնը որ զիս կը կանչէր. «Քաթերին», ես ինքզինքս մոռցայ, և փոխանակ ըսելու՝ «Այո՞ւեղ եմ», ըսի՝ «Հոս եմ»: Երկրորդ անգամ կանչեց՝ «Քաթերին» ա՛լ ետ չառի իմ «հոս» և կրկնեցի՝ «Հոս եմ»:

Յաջորդ օրուան թերթերէն մէկուն մէջ կար յօդուած մը այսպիսի բովանդակութեամբ. «Այժմ կը հասկնանք թէ պոլսեցին «հոս» բառը ստեղծեր է միմիայն «Քաթերին Հովուարտի» գերեզմանի տեսարանին համար: Այս գերեզմաննոցին մեռելային խորութեանը մէջ ա՛յնքան ազդու էր այդ «հոս»ը:»

Երկրորդ արարուածի վերջը՝ քիչ մը աւելի

էր ծափահարութիւնը : Իսկ երրորդին , երբ
գահը բարձրանալով լսեցի էթէլլուտի ձայնը ,
դարձուցի գլուխս՝ սարսափած՝ դէպ ի այն կողմը
ուրիշ ձայնը եկեր էր , սուգեղու համար թէ
չեմ՝ երազեր , ուրուական չէ՞ , ահա այն ատեն
լսեցի որ առաջին կարգերուն մէջ կ'ըսէին .

— Մենք չենք կարող սուլել ասիկա , ես
առէք սուլիչները :

Այդ բոլորին՝ ծափահարութիւնը տեւեց
առնուազն տասը վայրկեան , ժողովուրդը կը
ցանկար որ ես գլուխ տայի : Բայց ես չէի
կարող , դիմախաղը կը կորչէր : Իշխանը դրսէն
եկաւ քուլիս .

— Տիկին , կ'ըսէր , գլուխ տուէք , այդպէս
չէ կարելի :

Տեսնելով որ ճար չկայ , թողնելով գերս՝
դէպ ի քուլիսը պատասխանեցի .

— Պէտք է ժողովուրդը սովորի . այս միջո-
ցին դերակատարը չի կրնար գլուխ տալ , և
պէտք չէ զինքը խանգարել :

Գառնալով ժողովրդին՝ սառն գլուխ տուի :

Վարագոյրը փակուելէն յետոյ՝ չեմ գիտեր
քանի անգամ զիս կանչեց ժողովուրդը :

Մեր բոլորիս սիրելի Սունդուկեանցը ներս
գալով .

— Կեցցէ՛ք , տիկին , ըսաւ , մենք չէինք
կարծեր :

Իշխան Ամատունիին նուիրեցին պսակ մը ,
ան ալ բեմի վրայ գլուխս անցուց :

Ներկայացումէն յետոյ , ժողովուրդը խըւ-
նուած էր դրան առջև , և « կեցցէ՛ » ներով զիս
ճանապարհ դրաւ դէպ ի տուն :

Երկրորդ ներկայացումը ըլլալու էր Մարի-
Նուարդին « տէպիւ » , « Սէր առանց համարման » ,
Մէկ քանի հոգի յոյսերնին դրեր էին այդ ներ-
կայացման վրայ . կ'ուզէին Նուարդով զիս տա-
պալել : Բայց չյաջողեցան : Ժողովուրդ շատ
քիչ կար :

Երրորդն էր « Մայրական Սէր » . այդ ներ-
կայացման ստացայ թարգմանչի կողմէն ազա-
մանդեայ տպարանջան :

Ախոս որ այդ ժամանակուան թերթերէն
ոչ մէկը պահած եմ :

Ապա ներկայացուցինք « Քոյր Թերէզա » .
Լրագիրները գովեստով խօսեցան իմ մասիս :
Բայց այդ գովեստները ինձ համար կարե-
ւորութիւն չունէին . « Լրաշալի կատարեց ,
հիացուց հանդիսականները » . Էն . ինձ համար
կարևոր էր արհեստական քննադատութիւն :

« Քոյր Թերէզայ » ի առթիւ Արձագանքի մէջ
գտայ յոգուած մը ուր կար քննադատութիւն :

Բայց քննադատը սխալ ճանապարհ էր ցոյց տուեր: Ղեր ի վերոյ կը յիշեմ որ գրողը մէն մի տեսարանի համար գովեստներ ընելէ յետոյ՝ «Տիկնոջ խաղի ամէն մէկ պատկերը սալօններ կարող էր զարդարել,» են. կ'ըսէր՝ «Բայց չենք գիտեր թէ ինչո՞ւ տիկինը զոհեց քոյրը մօրը, մինչդեռ պէտք էր մայրը զոհուէր քոյրը»:

Յաջորդ օրը, Պ. քննադատը իր մէկ ընկերոջ հետ եկան ինձ մօտ: Բարեւեցին ինձ: Ես սկսայ ծիծաղել:

Պարոնը իր բարեկամին ըսաւ.

— Ես չըսի՞ թէ տիկինը կը ցանկայ որ ոչ մէկ բիծ ցոյց չտան իր խաղի վրայ, և շարունակ գովեն զինքը:

— Ա՛չ, պարոն, պատասխանեցի, ներեցէք ինձ. ես կը սիրեմ քննադատութիւնը, բայց պէտք է լուրջ ըլլայ: Ես ութն օր, ութը գիշեր խաղը ձեռքս աշխատեմ, սիրտս մաշեցուցեր եմ թէ ո՞րը պէտք է զոհուի. ես գիտեմ թէ քոյրը պիտի զոհուի՝ ըստ հեղինակին: Ահա՛ խաղը: Հեղինակը դրեր է քոյր ճուղէփփայի բերանը սա խօսքերը.

— Բայց դուք միանձնուհեաց գայթակղութեան պատճառ կը դառնաք:

— Ես ոչ մէկուն բան մը չեմ ըսած, և անիկա բան մը չգիտեր ուսկից կ'եզրակացնէ

այդ խօսքերը: Եւ վերջապէս եթէ կար դժուար կէտ մը, որու վրայ շատ եմ աշխատեր, այդ այն կէտն էր որ քոյրի զգեստներուն մէջ պէտք էր մայրը պատկերացնել դէմքիս վրայ: Մայրը յուզմունքէն մահամերձ է. ատկա խայտառակութիւն է քոյրին համար: Հապա ինչո՞ւ չի կրնար յաղթել մահուան: Բնական օրէնքին պէտք է գլուխ ծռենք: Երբ վախ կը զգանք, առանց ուզելու մեր գոյնը կը փոխուի:

— Ես չեմ լսեր քոյր ճուղէփփայի խօսքերը: Այդ միջոցին բարեկամիս մէկը զիս պիւժէն հրաւիրեց գաւաթ մը քոնեաք խմելու. կ'երեւայ թէ այդ պատճառաւ չեմ լսեր:

— Այո՛, դուք մէկ գաւաթ քոնեաքով կը փչէք մեր ութ օրուան աշխատանքին վրայ և կը փձացնէք զայն: Եթէ կ'ուզէք քննադատութիւն գրել, ուսումնասիրեցէք խաղը այնպէս ինչպէս ես կ'ուսումնասիրեմ: Գուրբ, առաջին քննադատներէն մէկը, այն ատեն դերասանի չտեսածը կարող կ'ըլլաք տեսնել և ուղղել զանիկա: Երբէք կարելի չէ քննադատութիւն գրել այդպէս, «Հրաշալի կատարեց, կամ վատ կատարեց»: Ա՛չ, պէտք է արարուած առ արարուած հետեիլ և ցոյց տալ դերերու բնաւորութիւնները: Այն ատեն դերասանն ալ կարող է

իմանալ որ դուք գիտակցութեամբ կը գրէք ձեր քննադատութիւնը :

— Բայց, տիկին, այն ատեն գոնէ երկու օր պէտք է քննադատութիւն մը գրելու համար:

Այն օրէն յետոյ այդ պարոնը ոչ մէկ քննադատութիւն գրեց, զգալով որ ծանր է քննադատի պաշտօնը և պէտք է աշխատի երկու օր: Երանի՛ յանձն առնէր այդ աշխատութիւնը: Կարող էր օգտակար ըլլալ դերասաններու:

Քիչ յետոյ, իշխան Ամատունիին և իմ յարաբերութիւններս աւրուեցան: Իշխանը զիս չէր ճանչցած: Խնդիրը մինչև այն աստիճան հասաւ որ ժողովուրդը միջամտեց: Պ. Ահարամ Մութաֆեանց, ազնիւ երիտասարդը, որ արդէն քովիթէին անդամներէն էր, իշխանին պաշտօնն ստանձնեց բեմի վրայ:

Յետոյ դերասանները գրեցին թուղթ մը իշխանին. «Մենք ձեզ հետ պայման կնքեր ենք. եթէ դուք չըլլաք, բոլորս ալ կը դադրինք գործելէ»:

Իշխանը կրկին եկաւ տեսարան: Բայց իմ իշխանս Պ. Մութաֆեանն էր. անկից կը ստանայի ամսականներս և ինչ որ պէտք էր իրեն կըլսէի:

Ժ.

Պիտի ներկայացնէինք «Խելքից պատուհաս», որու մէջ պիտի կատարէի օրիորդի մը դերը, զոր նախընթաց տարիները կատարեր էր Սիրանոյշ: Այդ խաղը մեծ պատրաստութեամբ են հաներ բեմ՝ չեմ գիտեր քանի անգամ փորձելով: Այժմ այդ դերը ես պիտի կատարէի՝ միայն երկու փորձով: Բայց այդ օրերը Արմենուհի աղջիկս շատ տկար էր, և բժիշկները յոյս չէին տար: Զաւակիս քովը նստած, կուլայի:

Յանկարծ տեսայ որ տասը ընկերու յաջակներ եմ փորձին: Խսկոյն կառք նստայ և հասայ թատրոն, աչքերս ուռած և կարմրած:

Քառորդ ժամ մը հազիւ ուշացեր էի, բայց արդէն առաջին արարուածը փորձեր և երկրորդն էին սկսեր:

Խնդրեցի դադրեցնել փորձը և նորէն սկսիլ: Պ. Չմշկեան, որուն դեռ ծանօթ չէի, հրամայեց որ շարունակեն փորձը: Այն ատեն յայտարարեցի թէ՛

— Ես չեմ ներկայացներ եթէ նորէն չփորձէք: Ուշացեր եմ քառորդ մը. հինգ ընկերու

իմ իրաւունքս է, տասը բողոքի համար ալ կարող էք տուգանք նշանակել :

Վերջապէս եկան քոմիթէի անդամներէն մէկ քանի պարոններ և սկսանք փորձել առաջին արարուածէն :

Ներկայացման իրիկունը, իշխանը պատրաստեր էր ապարանջան մը տիկին Չմշկեանի համար :

Երկրորդ թէ երրորդ արարուածը վերջանալուն, ժողովուրդը սաստիկ կը ծափահարէր և կը պոռար « Հրաչեայ » :

Ձիս կանչեց Սարգարեանը (բեմայարդար) : Գացի բեմ, տեսայ Պ. և տիկին Չմշկեանը որ ձեռք ձեռքի բռնած կը սպասեն որ ես գամ, ձեռքէս բռնեն և իմ անուամբս ստանան ապարանջանը :

Այդ որ տեսայ, ետ դարձայ, սենեակիս նիւր դրի և նստայ : Ժողովուրդը շարունակ կը ծափահարէր, « Հրաչեայ » պոռալով : Բայց անոնք չէին համարձակէր վարագոյրը բանալ, քանի որ զիս կը կանչէր ժողովուրդը. եթէ ես առանձին բեմ ելլէի, հապա ի՞նչպէս իրենք ստանային ապարանջանը :

Վերջապէս, կէս ժամ այդ դրութեան մէջ կենալով, չկարողացան բեմէն ստանալ ապար-

րանջանը և զայն ստացան իրենց զարդասենեակին մէջ :

Չմշկեան, բարկացած կը պոռար .

— Այո՛, խեղճ ժողովուրդ, երեք հարիւրներ տուէք, ի տես հրաւիրեցէք, պատուեցէք, և անոնք ձեզ անպատուեն :

— Պ. Չմշկեան, մի՛ մոռնաք որ ազգասիրաբար խաբուած ենք : Յիսուն փօլ իմիւրիալի տեղ կը ստանանք 300 բուպլի :

Նպաստիս նախընթաց օրը, յօդուած մը լոյս տեսաւ « Չմշկեան » ստորագրութեամբ, չեմ յիշեր Արձագանքի թէ Մեղուի մէջ. « Բանդեցէք, քանդեցէք ձեր տուները, պարոն թատերասէրներ. կը լսենք որ Հրաչեայի նպաստի համար դրամ կը ժողվեն : Բանդուեցէք, լեցուցէք անոնց գրպանը, որպէս զի վաղը երթալով Պոլիս՝ իրենց հոսոս եղբայրներուն մօտ ծաղրեն ձեզ և ծիծաղեն ձեր վրայ » :

Բայց այդ յօդուածը՝ փոխանակ ինձ վնասելու՝ կարծէք գրգռեց ժողովուրդը :

Ես կ'ուզեմ որքան կարելի է քիչ խօսիմ այդ մասին : Թատրոնէն մինչև մեր տան առաջ (Սալտատսկի պաղար) յաղթական կամարներով զարդարեր էին : Թատրոնի օթեակները դափնեայ պսակներու մէջ առնուած էին : Մեծ ընդունելութիւն, շատ ընծաներ :

Ամենաթանկագին նուէրներէս մէկն էր Գամառ-Քաթիպայի հատորը, բէալական ուսումնարանի աշակերտներէն տրուած, ճոխ թաւշեայ կազմով. կազմի վրայ կար ծիծեռնակ մը ոսկիէ, բերանը բռնած ունէր նամակ մը, որուն վրայ գրուած էր. «Մեր սիրելի տաղանդաւոր դերասանուհւոյն՝ քոյրիկ Հրաչեային» : Մէջը կար յիսունէ աւելի ուսանողներու ստորագրութիւն : Նոյնպէս ստացայ ուրս լեզուաւ ոտանաւոր մը՝ Նէվզբի ստորագրութեամբ :

Ստացայ պսակ մը որու մէջտեղէն կախուած էր ոտանաւոր մը .

« Այսօր ամենս միացանք
 Վառուած սիրովն քանարիդ ,
 Գոչենք ձայնենք միաբերան՝
 Կեցցե՛ս դու , զա՛րդ քաւերիդ .
 Այսօր ամէն մի ուսանող
 Առաքելով քեզ « կեցցէ » ,
 Իր յարգանաց փոխարէն
 Այս պրտակը նուիրէ :
 Դէ՛հ , ընդունիր դու մեզնից .
 Թէ՛ն քեզ է մեր ընծան ,
 Բայց բոլիսած նա մեր սրբից ,
 Եւ յարգանաց է նրան :

Տփիսուս կլասիկական գիւմնազիոնի հայ ուսանողներից ,
 1882 , 28 Յունվարի »

Ներկայացումէն յետոյ , զարդարեր էին բազկաթոռ մը դափնեայ տերեւներով , և բե-

րելով բեմի մուտքին առջևը , կ'ուզէին զիս հոն նստեցնել :

Ես լսելով այդ պատրաստուած բազկաթոռի մասին , հեռացայ հակառակ կողմէն : Այնտեղէն ալ՝ ժողովուրդը , զիս բարձրացնելով , նստեցուց շքեղ բաց կառքի մը մէջ :

Վերջապէս՝ արք և կանայք , ծերք և մանկունք զիս հասցուցին տունս պէնկալեան կրակներով և « կեցցէ » ներով :

Բարձրացայ պատշգամբ : Ժողովուրդը չէր ուզեր ցրուիլ : Յայտնեցի շնորհակալութիւնս և խնդրեցի որ իրենց մէջէն կազմեն պատգամաւորութիւն , ես ալ զանոնք մէկ մէկ բաժակ թէյով հիւրասիրելով յայտնեմ զգացումներս :

Այն գիշերը՝ յոգնած՝ մէկ կերպ անցուցի : Չեմ գիտեր որքան ժամանակ էր անցեր , երբ օր մը եկան ինձ ըսելու յառաջիկայ ներկայացման մասին որ Վարդանանց տօնի աւթիւտեղի պիտի ունենար :

— Քեզ պիտի սուլեն , և արդէն կողովներով կազմը , ևն. են պատրաստած՝ թատրոնին մէջ ծաղկեփունջի տեղ նետելու համար :

Ես զարմացայ թէ ինչո՞ւ զիս այդքան բարձրացուցին և ինչո՞ւ այժմ կ'ուզեն գետին գարնել :

Ամուսինս կը խնդրէր որ դառնանք Պոլիս և չմանակցիմ այդ ներկայացման :

— Այդ անկարելի է , Անտոն , անոնք զիս կայարանին մէջն ալ կարող են խայտառակել :

Գերասաններէն ոմանք ուրախ էին այդ առթիւ և ժամանակէն առաջ թատրոն էին գացեր : Ես քիչ մը ուշացայ , և երբ ներս մտայ դռնէն , պատահեցայ նրբանցքին մէջ ուսանող Պ. Մուրթաֆեանին : Ցաւ յայտնեցի թէ մինչև այդ օրը ուսանողութիւնը չէ պատուեր զիս պատգամաւորութեամբ մը , որպէս զի կարողանայի շնորհակալութիւնս յայտնել .

— Ի՞նչպէս , տիկին , մենք լսեր ենք որ դուք մեզ դէմ դժգոհ ըլլալով , ըսեր էք . « Թքեր եմ ուսանողութեան վրայ » :

— Եւ դուք չէ՞ք կրցեր հասկնալ որ ատիկա թշնամութեամբ սարքուած զրպարտութիւն է : Ատոնք դերասանական էնթրիկներ են :

Ու մնաք բարով ըսելով , գացի տեսարան :

Այդ օրը պիտի արտասանէի Գամառ-Քաթիպայէն կտոր մը : Ընկերներս քուլիսներուն մէջ պատրաստուեր էին տեսնելու թէ ուսանողութիւնը ի՞նչպէս զիս պիտի ողջունէր կադամներով :

Չեմ գիտեր ի՞նչ հրաշք էր , բեմ ելած

ատենս՝ այդ կադամները ծաղկի և ուսանողաց գլխարկներու փոխուեցան :

Վերջապէս , ինն ամսուան « սէզոն »-ը աւարտեցինք և դարձանք Պոլիս :

Բայց իմ առողջութիւնս լաւ չէր : Արդէն կոկորդէս արիւն էր հոսեր անգամ մը :

Փէշտիմալձեան արգիլեց ինձ բեմ ելլել : Զրկուեցայ բեմէն , բեմն ալ ինձմէ զըրկուեցաւ :

Ո՞վ էր մեղաւորը : Հայ հասարակութիւնը : Եթէ ան ժամանակին զիս ուզարկած ըլլար արտասահման՝ գէթ վեց ամսուան համար , ես շատ շուտ ձեռք պիտի բերէի այն ինչ որ տասը տարուան ուժ սպառելով ինքնօգնութեամբ եմ ձեռք բերեր :

Այո՛ , մեր ձեռքէն չեն բռներ , ուզեր են որ ազգասիրաբար քիչ ոտձիկ ընդունինք , բայց ազգասիրաբար չեն նայած մեր զգեստներուն վրայ , պահանջած են որ մեր զգեստները ըլլան մետաքսէ , որպէս զի անոնց խշրտոցը մինչև հասարակութեան ականջը հասնի :

ԺԱ.

1883 յունուար 30ին ունեցանք մանչ զաւակ մը . Շուշեցի Սահակ Աբրեսեան եղաւ կնքահայր , և անունը դրինք Հայկ :

Այդ թուականէն քանի մը ամիս յետոյ դէպք մը պատահեցաւ : Թէև այդ դէպքը բեմի հետ կապ չունի , բայց կեանքիս այն յիշատակներէն է որ խորապէս տպաւորուած են սրտիս մէջ :

Գիշեր մը , ամուսինս ու ես Բերայէն Ղալաթիա կ'երթայինք՝ Մաղաքեանին տեսութեան : Բերայի մէջ կան կարմիր լապտերներով զարդարուած տուններ . . . Պալլըք-Փազար փողոցէն անցած ատեննիս , տեսայ որ կարմիր լապտերաւոր տան մը առջև կանգնած էր սիրուն հայ մարդ մը , երկար հասակով , սպիտակ կարճ շալվար հագած , երկար կարմիր գօտին մէջքը պլլած : Ֆէսին վրայ "չալմա" ունէր փաթթած , ոտքերը՝ սպիտակ կարճ գուլպաներ որ կարմիր կապերով բռնուած էին : Հագած էր նոր մուշակ , իսկ ձեռքը բռնած ունէր դաշոյն մը : Ոտքերովը կը զարնէր այդ դրան , ու կը հայհոյէր :

— Բացէք , կը պոռար , թէ չէ կը կոտրեմ : Ան իմ ձեռքէս չ'ազատիր :

Ամուսնէս բաժնուելով անմիջապէս անոր մօտը գացի և ձեռքը բռնելով .

— Եղբայր , ըսի , օգնէ՛ ինձի , մինակ եմ , կը վախնամ , Ղալաթիա պիտի երթամ , եղի՛ր ինձ եղբայր և ընկերացիր :

— Ի՞նչպէս , քոյրիկ , դուն լայնի կ'ընես

ինձ հետ խօսելու : Աչքիս վրայ , ես քեզ կը հասցնեմ տեղդ :

Շարունակելով մեր խօսակցութիւնը , ծամբայ ընկանք : Ամուսինս ալ մեր ետեւէն կուգար :

— Քոյրի՛կ , քանի Պոլիս եմ եկեր , ոչ մէկ հայ կին լայնի չէ ըրեր հետս ընտանեբար խօսելու , ոչ մէկը ինձի "եղբայր" չէ ըսեր :

— Անունդ ի՞նչ է :

— Պետրոս ծառայ :

— Քա՛ւ լիցի : Ո՞րտեղացի ես :

— Մշեցի :

— Ո՞րտեղ կը ծառայես :

— Մաքսատան մշակներէն եմ , և տասնապետ :

— Ամուսնացած ես :

— Քոյրիկ , ես քո հոգուն մատաղ , այո՛ : Ես երեսուն տարեկան եմ , տասնհինգ տարիէ ի վեր ամուսնացած : Տասնըչորս տարի է Պոլիս կը գտնուիմ :

— Պետրոս , եղբայրս , թոյլ տուր ինձ քեզ յանդիմանել , Մուշ գտնուող քրոջս փոխարէն : Ի՞նչ գործ ունէիր այդ դրան առջև դաշոյնը ձեռքդ : Ամօթ չէ՞ քեզի : Ափսոս չէ՞ քրոջս : Ես մինակ չեմ , ահա՛ ամուսինս , ծանօթացի՛ր : Ես մօտեցայ , որպէս զի թէ՛ խայտառակութենէ և թէ՛ վտանգէ քեզ ազատեմ :

Պետրոս ծանօթացաւ ամուսնոյս . յետոյ , սկսաւ հեծկլտալով լալ .

— Ներէ՛, քոյրիկ , ներէ՛ , եղբայր . եթէ ես ունենայի առաջուց այսպիսի քոյրիկ , չէի փձանար : Կը խոստանամ վաղը գրել , բերել տալ կինս , վարձել փոքրիկ սենեակ մը և ապրել անոր հետ :

— Կեցցե՛ս , Պետրո՛ս , կեցցե՛ս , եղբայրս . իմ տունս Հայոց եկեղեցւոյ փողոցը , թիւ 13 . երբ բանի մը պէտք ունենաս , եկուր գտիր զիս : Հասանք Մաղաքեանի դրան առջև : Պետրոս քանի մը անգամ ձեռքը կուրծքին զարնելով շնորհակալութիւն յայտնեց և հեռացաւ :

Քիչ ժամանակ յետոյ , Հայերս պիտի ընտրէինք Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս : Այդ ընտրութիւնը 1884ին էր : Լսեցինք թէ դրամով քուէ կ'առնէին ու կը ծախէին :

Մեր ազգը սահմանադրութիւն ունէր , բայց դեռ ժողովուրդը պատրաստուած չէր իբր սահմանադրական ապրելու : Այնպէս որ անիկա կրկին կը կառավարուէր ամիրայական ձեռով : Կը բերէին թուղթ մը , « ստորագրէ » այստեղ կ'ըսէին . անոնք լալ առանց գիտնալու թէ ինչ կ'ընեն՝ կը ստորագրէին քուէթուղթը : Գիտակցութիւն ունեցողներն ալ կը ծախէին իրենց քուէն :

Այո՛ , սահմանադրութիւնը մեր ժողովրդի

ձեռքը այն էր ինչ որ է սուրը հինգ տարեկան երախայի ձեռքը :

Պէտք էր պատրաստել ժողովուրդը :

Գացի մաքսատուն , գտայ Պետրոսը , հրաւիրեցի մեր տունը . եկաւ :

— Պետրո՛ս , ըսի , դուք միշտ կը կրկնէք թէ « Մենք Լուսաւորչայ ոչխարներն ենք » , այնպէս չէ՞ . լա՛ւ , գիտէք ի՞նչ ըսել է այդ խօսքը . այսինքն Լուսաւորչայ զուրպաններն ենք , անոր զօրքին մեռնիմ . թող ան մեզ զուրպան ընէ : Այդ Լուսաւորչայ աթոռը էջմիածին է : Այնտեղ նստողը Լուսաւորչայ փոխանորդն է : Այժմ թափուր է այն գահը : Երեսփոխանք պիտի ընտրեն այդ գահին արժանաւոր փոխանորդ : Փոխանորդողը կը կոչենք կաթողիկոս :

Յետոյ հասկցուցի իրեն թէ ի՞նչ է սահմանադրութիւնը և թէ ի՞նչ փնասներ կը հասցնէ մեզի մեր ժողովրդին տգիտութիւնը և անտարբերութիւնը դէպ ի քուէտուփը :

— Պետրո՛ս , ըսի ի վերջոյ , ինձի մի՛ հարցընէր թէ ո՞վ կ'ուզեմ կաթողիկոս տեսնել : Այժմ գնա՛ , ինչպէս որ ես քեզ հասկցուցի , դուն ալ պատրաստէ՛ ընկերներդ : Քեզ տեսնեմ , Պետրո՛ս , գործդ պիտի ձգես , թէ՛ մաքսատան մէջ և թէ՛ պանդոկները՝ պիտի հասկցնես բոլոր ծանօթներուդ , և պիտի պատրաստես զա-

նոնք : քուէարկութեան միջոցին , մեծ բազմութեամբ պիտի գտնուիք եկեղեցին , պիտի հսկէք քուէտուփին որպէս զի զեղծում չգործուի :

Հասաւ համագումարի օրը :

Պետրոս եկաւ ինձ ըսելու թէ իրենց փափաքածն էր Ներսէս Վարժապետեան : Իմ ընտրելիս ալ Վարժապետեանն էր :

Գացինք Գում-Քափուի Մայր-եկեղեցին ուր ըլլալու էր քուէարկութիւնը :

Ժողովրդին ընտրեալ դասակարգը հրաւիրած էր դասը : Երեսփոխանք և եպիսկոպոսունք եկեղեցւոյ մէջտեղը նստած էին , և մեծ շրջանակով մը փակել տուած էին ատեանը :

Եկեղեցւոյ բակը և մուտքին առջև հազարաւոր ժողովուրդ կար : Գուռը չէին բանար :

— Ի՞նչպէս ընենք , կը հարցնէին :

— Կտրեցէ՛ք դռները , մեր եկեղեցին ժողովրդական է : Անոնք իրաւունք չունին ձեր դէմ դռները փակելու :

Ըսի այս խօսքերը և բարձրացայ գրասեղանի մը վրայ :

Ժողովուրդը սոսկալի կերպով ոգևորուեցաւ և սկսաւ խմբուիլ վանդակափեղկ դրան առջև :

Ժողովուրդը իր մէջէն պատգամաւորութիւն ընտրեց , մտաւ շրջանակին մէջ , և հսկեց քուէտուփին վրայ :

Պետրոս տարաւ յաղթանակը :

Վարժապետեան ընտրուեցաւ :

Այդ առթիւ թղթակցութիւն մը կար Մեղուշտապետի մէջ , ուր ըսուած էր թէ «կառապաններու սիրուհի կին մը կ'առաջնորդէր ժողովրդին» :

Այդ «կառապաններու սիրուհի», ես էի :

ԺԲ.

Ամուսինս օսմանեան ծխախոտի բէժին մտաւ ծառայութեան , և տեղափոխուեցանք Գավալա :

Ծովափը կար պանդոկ մը , որու անունն էր Պէլլիլ : Այդ պանդոկը դատարկել տալով՝ հաստատուեցանք այնտեղ :

Երջանիկ էի : Շատ կը սիրէի ամուսինս , ու կը սիրուէի անկից : Զաւակներս առողջ էին : Իմ առողջութիւնս ալ հետզհետէ կը լաւանար : Գիշեր մը , ամուսինս և ես նստած էինք պատշգամը :

Երկինքը պայծառ էր , և լուսնի տանուհիները : Սպիտակ ծովի սպիտակ ջուրը կարծէք միակտուր գոհարի էր փոխուեր :

Հիացած կը նայէինք հեռուն , շատ հեռուն :

Յանկարծ դարձայ ամուսնոյս շնորհակալութիւն յայտնեցի :

— Այդ ինչո՞ւ համար, Ազնի՛ւ :

— Անոր համար որ ես երջանիկ եմ: Ա՛րսես թէ երջանիկ մարդոց շապիկը դեղ է դժբաղդ- ներուն, բայց թէ երջանիկ մարդ գտնել կա- րելի չէ: Ես երջանիկ եմ: Աւրեմն ճարուած է դեղը :

— Գուն քեզ աչք կուտաս: Այնքան կ'ըսես որ վերջապէս դժբաղդութիւն մը կը պատահի :

Աւրախ տրամադրութեամբ քաշուեցանք մեր սենեակը :

Կէս գիշերէն յետոյ, երազիս մէջ տեսայ սիրելի մայրս :

— Ազնի՛ւ, ըսաւ, ինչո՞ւ ես քնացեր .
Հայկդ քիֆօէ բռնուած է :

Յանկարծ արթնցայ :

— Անտո՛ն, ելի՛ր, մայրիկս երազիս մէջ ինձ ըսաւ թէ Հայկը քիֆօէ բռնուած է . ճրագը վառէ՛. երթամ զաւակս տեսնեմ:

— Քնացի՛ր . ի սէր Աստուծոյ, ինչե՛ր կը հնարես :

Գացի քովի սենեակը: Վարձկան կինը կը խռկար, իսկ որդիս՝ սաստիկ տաքութեան մէջ՝ կը զառանցէր:

Անտանելի տանջանքներ կրելով մէկ ամիսն անցուցինք :

Բժիշկն ըսաւ .

— Այժմ երախան ազատած է, բայց դեռ թոյլ է: Այստեղ օդը չ'օգնէր, և անիկա կրնայ նորէն տկարանալ ուրիշ հիւանդութեամբ մը :

Ա՛լ մնալ անկարելի էր: Յաջորդ առաւօտն իսկ ճամբայ ելանք :

Պոլիս հասայ թէ չէ՛ ես ալ տկարացայ :

Փէշտիմալձեան եկաւ և յայտնեց ինձ թէ ջերմ ունիմ, այն ալ գէշ տեսակէն :

Այդ օրը, ամուսինս, տխուր տրամադրու- թեամբ երթալով ըէժի, մոռցեր է թանկագին իրերը հետը տանիլ դրամարկղի մէջ պահելու: Պիտի ճաշէր ուրիշի մօտ: Մեր տան ծառայող- ները ինձ հետ Պոլիս էին դարձած: Նոյն օրն իսկ, Գավալայի մեր տունը գողեր մտնելով տարեր են ամէն բան, թանկագին ապարան- ջաններ, օղեր, գոհարեղէններ, արծաթեղէն- ներ, ինչպէս և ինձ նուէր տրուած Գամառ- ներ, ինչպէս և ինձ նուէր ժամացոյց մը շղթայով և ապարանջան մը: Ուրիշ ոչ մէկ յիշատակ չէր մնացեր ժողովրդէն . բոլորը կողոպտեր էին:

Քանի մը ամսէն ամուսինս ալ տեղափո- խուեցաւ Պոլիս, և հաստատուեցանք Բերա :

Սառա-Պէրնար 1890ին պիտի գար Պոլիս և պիտի տար շարք մը ներակայացումներ: Այդ լուրը լսելով, ես զիս գէշ զգացի: Ար կարծէի թէ ինչպէս քրիստոս տաճարը մտնելով դուրս

էր ըրեր Փարիսեցիները, նոյնը պիտի պատահէր ինծի, ես ինքզինքս դուրս պիտի վանէի թատրոնէն: Շատ էի լսեր Սառայի մասին: Շատ անգամ պատմեր էին թէ անիկա Մարկրիթ Կօթիէի դերին մէջ, առաջին արարուածին բեմ կ'երևայ՝ գէր երիտասարդ կին, և հետզհետէ նիհարնալով՝ վերջին արարուածին կը դառնայ կմախք մը:

Ես կը զարմանայի որ եթէ ան գէր է, ի՞նչպէս կարող է մարմինը նիհարացնել: Ինչ որ կ'ըսէին՝ չէի հասկնար: Շատ կ'ուզէի տեսնել: Եւ հիմա որ առիթը պիտի ներկայանար, կը վախնայի, զիս գէշ կը զգայի:

Ազգարարութիւնները փակցուցած էին պատերուն վրայ: Ազգարարութեանց վրայ գծուած էր անձոռնի գլուխ մը, կրնամ ըսել՝ ճիւղի դէմք մը, տակն ալ գրեր էին Սառա-Պէրնար:

Առաջին ներկայացումն էր «Գամէլիազարդ տիկին»:

Չէի հաւատար աչքերուս: Այս այն կի՞նն էր որու մասին այնքան լսեր եմ: Ի՞նչպէս պիտի ներկայացնէր այս կինը, որ իր ճիւղաղային դէմքով կարենար հմայել հասարակութիւնը, պատկերացնելով Մարկրիթը:

Աւերջապէս հասաւ այդ ցանկալի օրը:

Հինգ ոսկի էր մէկ օթեակի գինը: Ես շատ նեղ դրութեան մէջ էի:

Ամուսինս ինձ կ'ըսէր.

— Ազնի՛ւ, քսան ոսկի ալ ըլլայ, տոմսակ ա՛ն: Ի՞նչ ընենք, տե՛ս անգամ մը: Գուն մի՛ մտածեր թէ մեր կարողութենէն բարձր է աստիկա: Ամէն օր չէ:

Քայց ես գիտէի որ իրաւունք չունիմ ծախսել այդ հինգ ոսկին:

Չէի կարող երթալ «փարթեր», քանի որ չէի գիտեր թէ ինծի ի՞նչ կը պատահի: Կ'ուզէի որ ոչ ոք զիս տեսնէ, և ես ալ ոչ մէկը տեսնեմ: Ամուսինս գնաց գործին, ես ալ հագուելով ելայ փողոց՝ առանց գիտնալու թէ ո՛ւր կ'երթամ:

Քայլերս ուղղուեր էին դէպի թատրոնի կողմը:

Յանկարծ աչքիս հանդիպեցաւ պատին փակցուած ազգարարութեան վրայի ուրուականը:

Եկայ թատրոնին առջև անցուդարձ ընել: Թատրոնի կապալաւու Յոյնը, որուն շատ տարիներէ ի վեր ծանօթ էի, ձեռքէս բռնեց.

— Տիկին Հրաչեայ, ի՞նչ ունիք:

— Պարոն Եանքօ, պարապ օթեակ կայ:

— Ինչո՞ւ .քիչ մը առաջ չըսիք: Ոչ մէկ

Հատ մնացած է : Եթէ կ'ուզէք , ձեզ տամ երկու «Փօթէօյլ» :

Այդ միջոցին , եկաւ պարոն մը գանգատելու թէ իր օթեակը փոխեր են և ուրիշ մը ուղարկեր են :

Կապալառուն , առնելով անոր ձեռքէն չուզած օթեակին տոմսակը , ինձ տուաւ .

— Առէք , տիկին , ըսաւ , թող ան նորէն սպասէ իր ուզած օթեակին :

Ուզեցի վճարել : Բայց մերժեց .

— Ի՞նչ , ձեռքէ՞ ալ դրամ ստանանք :

Ընորհակալութիւն յայտնելով հեռացայ : Ներկայացումը պիտի սկսէր ժամը Տին : Բայց ժամը Տին արդէն օթեակիս խորը նստած էի :

Հասաւ վարագոյրը բարձրանալու ըոպէն : Սառան տեսարան եկաւ :

Աստուած իմ , ի՞նչ կը սպասէի , ի՞նչ տեսնեմ : Ճիւղ չէ : Ընդհակառակն շատ համակրելի է և կանոնաւոր դիմագծեր ունի : Բայց իմ գիտցած Մարկրիթս չէ : Հմայիչ ձայնով կը խօսի : Հրաշալի էստէնիւ տրամաթիք մըն է : Հատ լաւ ներկայացուց : Բայց ես մնացի մոռթը և չկարողացայ լուսաւորուիլ :

Տուն հասանք թէ չէ , առի խաղը , և սկսայ կարդալ : Ահա այն ատեն լուսաբանուեցաւ հարը : Տեսայ որ Սառա-Պէրնար , ջնջելով

դերէն երկու նկարագիրը , պահած էր մէկը , այն է տրամաթիքը : Ըստ հեղինակին , մենք պիտի տեսնէինք առաջին արարուածին մէջ կեդտոտ կինը . եւ այն ատեն պիտի կարողանայինք Մարկրիթէն : Աթիլ մը սէր գտեց , մաքրեց այդ կեդտոտ կինը , այնպէս որ ա՛լ ոչ մենք կը տեսնենք , ո՛չ ինքը կը ճանչնայ առաջուան Մարկրիթը : Հեղինակը կ'ըսէ՝ «Սիրէ՛ զանիկա , և ան պիտի մաքրուի ինչպէս բիւրեղ» :

Սառա առաջին արարուածէն էր սկսած երրորդի Մարկրիթը : Այն ատեն եկայ այն եզրակացութեան թէ տիկին Սառան կ'երեւայ թէ չուզելով իր անձը յոգնեցնել , այդպէս էր ըրած , կամ ըսած էր թէ Պոլսեցիք ոչինչ կը հասկնան , անոնց համար աս ալ շատ է :

Բնական է , այս և այն կողմէ հարցումներ կ'ընէին թէ ի՞նչ է իմ կարծիքս : Բարեկամներէս մէկ երկուքին ըսի կարծիքս .

— Սառա չներկայացուց ամբողջ խաղը :

— Ի՞նչ կ'ըսէք , տիկին , այդ արդէն չափազանց է :

Բայց իմ կարծիքս ոչ դք կարող էր փոխել : Սառան տեսած օրէս՝ փոքրիկ անկիւն մըն

ալ ինձի տուի Հայոց թատրոնին մէջ : Գիտէի այժմ որ փարիսեցի չեմ :

“Գամեղիազարդ տիկին”էն յետոյ, Սառա ներկայացուց “Ատրիէն Լըքուվրէօր”, ի՛նչ ըսել այդ աննրման Ատրիէնի համար. առաջին արարուածէն մինչև վերջինը հրաշալի էր. իմ կարծիքովս, քանի Սառա-Պէրնարը կ’ապրի ու կը ներկայացնէ, այդ իր ստեղծագործած Ատրիէնը ուրիշ ոչ ոք պէտք է համարձակի ներկայացնել. իսկ գալով “Թօպա”ին, երեք արարուած սքանչելի էր, “Ատրիէն”ի հաւասար. բայց չորրորդ ու հինգերորդը անտանելի էր ինձ համար, որովհետև առաջին երեք արարուածները բնական դպրոցին կը պատկանէին, իսկ չորրորդն ու հինգերորդը՝ “էֆէքս”ներու դպրոցին:

ԺԳ.

Պ. Պետրոսեան, Պ. Տօնապետեանի հետ, Պոլիս եկաւ: Այդ ժամանակ ես կը բնակէի Եօղուբաձի-Չէշմէսի ամարանոցը: Ինձ մօտ գալով՝ առաջարկեց երթալ Թիֆլիս: Բայց ես մերժեցի, պատճառ բռնելով տկարութիւնս: Առաջարկեցի տանիլ տիկին Սիրանոյշը:

Ան ինձ պատասխանեց.
— Ի՛նչ կ’ըսէք, տիկին, ես չեմ կարող տիկին Սիրանոյշը տանիլ առաջին դերերու հա-

մար. Թիֆլիսեցին վարժ չէ դանիկա առաջին դերերու մէջ տեսնելու:

Համոզեցի զինքը թէ անկեց լաւը կարելի չէ գտնել Պոլսոյ մէջ:

Ահրջապէս, Պ. Պետրոսեան հաւանեցաւ տանիլ տիկին Սիրանոյշը: Բայց Սիրանոյշ չէր ուզեր երթալ: Ջղերը սաստիկ գրգռուած էին: Տկար էր: Համոզեցի Սիրանոյշը ընդունիլ պայմանը:

— Քայքայուած ջիղերդ պիտի վերակենդանանան, եթէ դուն կրկին մտնես ասպարէզ. Տիկին Սիրանոյշ և Պ. Պետրոսեան գացին Թիֆլիս:

Թէև ես քաշուած էի բեմէն, բայց միշտ կը հետևէի Անթուանի “Ազատ Թատրոն”ին վերաբերեալ քննադատութիւններուն: Աը կարգայի, կը պատկերացնէի մտքիս առջև մեր բեմը, և կ’ըսէի.

— Ժամանակ է “էֆէքս”ներու դպրոցը կործանելու:

Գիշեր ցորեկ կը մտածէի այդ մասին, փորձեր ալ կ’ընէի:

1893ին, Պ. Աբրահամեան Թիֆլիսի քով-թէի կողմէն գալով Պոլիս, ինձ մօտ եկաւ, և խնդրեց անպատճառ իմ մասնակցութիւնս:

Ես նախ ըսի թէ ինձ համար անկարելի է:

Խնդրեց ինձ յայտնել թէ ո՞րքանով կարող էի երթալ: Պատասխանեցի՝ «Առնուազն 600 ռուպլի ամսական»:

Ան ինձ ոչինչ ըսելով՝ հեռագրեր է թիֆլիս: Երբ ստացեր է հեռագրի պատասխանը թէ՛ «Համաձայն ենք», եկաւ անմիջապէս զիս գտաւ:

— Ա՛րճնդունին ձեր պայմանը, ըսաւ, ուրիշ առարկութիւն ունի՞ք:

Ես շատ գէշ զգացի զիս: Տասներկու տարի յետոյ, կրկին պիտի կնքէի պայմանագրութիւն: Կոկորդի տկարութենէս կը վախնայի: Կոկորդս այդ միջոցին իրաւ է թէ չէր ցաւեր, բայց ձայնս կտրուած էր:

«Գարբնոցապետ»ի ֆլարան սկսայ ուսումնասիրել Պոլսէն:

Հազիւ անցեր էր երկու օր, արդէն կոկորդս սկսաւ ցաւիլ:

Ճար չկար, պէտք էր ծամբայ ելլել:

Պ. Աբրահամեանց Պ. Ալիքսանեանի հետ ալ բանակցութեան էր մտած:

Պ. Ալիքսանեան եկաւ ինձ մօտ:

— Տիկին, ըսաւ, դուք միշտ եղած էք անկեղծ. կը խնդրեմ, նորէն եղէք, և սա հարցումիս ալ պատասխանեցէք անկեղծութեամբ:

Արդեօք ես ընդունելութիւն կը գտնե՞մ Կովկասի մէջ:

— Դուք շատ զարմանալի հարցում մը կ'ուղղէք: Ես ի՞նչպէս կարող եմ գիտնալ:

— Ո՛չ, դուք գիտէք իմ կարողութիւնս, ուստի ըսէք:

— Ահաւասիկ ըսեմ: Եթէ դուք պիտի ներկայացնէք այնպէս ինչպէս այստեղ, վստահ եղիք որ ընդունելութիւն չէք գտներ, բայց դուք դերասան էք, լուրջ կ'ուսումնասիրէք ձեր դերերը ինչպէս որ պէտք է, ես վստահ եմ որ այն ատեն ընդունելութիւն կը գտնէք: Պ. Մնակեանն ալ այստեղ՝ քանի մը գաւաթ կոնծելով բեմ կ'ելլէ ու կը պոռայ կը կանչէ. թուրք հասարակութիւնը գո՛հ կը մնայ անկից ալ, ձենէ ալ. բայց հոն նոյն բանը չէ. Պ. Մնակեան հոն շատ լաւ կ'ուսումնասիրէ իր դերերը, անիկա հոն լաւ դերասան է:

Այս խօսքիս վրայ, Պ. Ալիքսանեան, վեր կենալով տեղէն:

— Ո՛չ, տիկին, ըսաւ, չեմ գար:

Շատ ստիպեցի որ գայ. բայց մերժեց:

Պ. և տիկին Պիննէմէձեան, Աբրահամեան և ես՝ երեք գաւակներովս՝ մտանք շոգենաւ: Խնդրեցի Պ. Պիննէմէձեանէն որ Արմանի դերը

բերէ ինձ մօտ, որքան որ կարելի է շոգենաւի մէջ՝ օգնեմ իրեն պատրաստելու :

Տիկին Պիննէմէճեան ըսաւ .

— Ո՛չ, պէտք չկայ, Ռուբէ՛ն . ինծի ըսեր են թէ ինչպէս որ գիտէք, այնպէս ալ կը ներկայացնէք : Ուրիշի խորհուրդ մտիկ մի՛ ընեք : Մտիպուեցայ ըսել որ իրաւունք ունին, սխալեր եմ :

Հասանք Թիֆլիս : Պ. Սարգարեան առաջին անգամ եկաւ զիս տեսնելու : Անոր առաջին խօսքերը եղան .

— Ինչո՞ւ եկաք : Ինչ անուն որ ունէիք տասերկու տարի առաջ, այժմ պիտի կորսնցընէք : Լրագիրները արդէն ձեր դէմ են գրած թէ՛ «Մեզ հարկաւոր էր Մնակեան և Ալիքսանեան, մեզ հարկաւոր էր դերացոյց և ոչ Հրաչեայ : Տասներկու տարի տունը մնալով արդեօք յառաջդիմեց տիկինը որ 300ի տեղ 600 պիտի ստանայ :»

Կարծեմ այդ յօդուածը տպուած էր Արձագանքի մէջ : Մաստիկ բարկացայ Սարգարեանին դէմ :

— Եթէ այդպէս է, զիս ինչո՞ւ կը կանչեն : Այո՛, ինչ անուն որ ունէր թողած նախկին Հրաչեան, այժմու Հրաչեան պէտք է կործանէ գայն : Ի՞նչ էր առաջուան Հրաչեան . ի՞նչ էինք

Տիկին ՀՐԱՉԵԱՆ
Գամելիազարդ սիկին, 1882. (Կովկաս)

բօլորս : Մենք գիտէինք որ վարագոյրը փակուե-
լու պահուն եթէ գեղեցիկ պատկեր մը ցոյց
տանք՝ արդէն պիտի ստանանք ծափահարութիւն :
"Էֆէքտ"ներու զերակատարներ էինք : Երբեմն
կը շինէինք ոսկի օղակներ , բայց իրարու կցե-
լով շղթայ շինել չէինք կարող : Այո՛ , անկցի՛
"էֆէքտ"ներու հին դպրոցը : Ես պիտի ներկա-
յացնեմ այժմ նոր դպրոցով :

— Բայց քեզ չեն հասկնար , թոյլ կ'ըլլաս ,
"էֆէքտ"ներու քովը կը կորչիս :

— Ի՞նչպէս թէ չեն հասկնար , ժողովուրդը
չէ կարող գիտնալ թէ ի՞նչպէս պիտի ներկայա-
ցընենք որ լաւ ըլլայ . բայց երբ կը տեսնէ
լաւը , անմիջապէս կը զանազանէ գէշէն : Ահա՛ ,
մէկն ալ դուն ես որ գաղափար չունիս իմ ըսած
դպրոցիս վրայ : Ա՛ն սա դերը , և յուշէ՛ ինծի :

Սկսայ փորձել մէկ երկու կտոր՝ բնական
դպրոցով : Սարգարեան եկաւ ձեռքերս համբու-
րելու

— Ներեցէ՛ք , տիկին :

— Բայց այժմ գնա՛ , որովհետեւ սաստիկ
յուզեցիր դիս : Ի՛նչ քաղաք է աս , որ երբ գամ ,
անպատճառ պէտք է կռուելով բեմ ելլեմ :

Քօմիթէն ինձ առաջարկեց երկու թէ երկը
օրէն բեմ ելլել : Ես չընդունեցայ :

Պինէմէ՛ձեաններուն առաջարկեց : Անոնք

ընդունեցան « Երկու Որբեր » ու մէջ երևաւ :

Ես նորէն դիմեցի տիկին Պիննէմէճեանին .

— Գէշ կ'ընէք , ըսի . կը ներկայացնէք « Երկու Որբերը » , այնպէս ինչպէս Պօլիս : Ատիկա լաւ չ'ըլլար ձեզ համար : Աւելի լաւ է չընդունիք և պատրաստուիք լաւ խաղի մը մէջ և յետոյ բեմ ելլէք :

— Ի՞նչ է այժմ բեմ չելլենք , ամսական ալ չպիտի ստանանք :

— Բայց , տիկին , այս միջոցիս՝ գէթ ինձ համար՝ դրամի հարց չկայ , այլ պատուոյ :

Ինչ որ է , ներկայացուցին :

Յաջորդ օրը՝ « Գարբնոցապետ » ի փորձն էր նշանակուած : Գացի թատրոն : Լսեր էի թէ դերասաններն ալ հակառակ են իմ 600 ըուպլի ամսական ստանալու և պիտի նային ինձ խորթ աչքով :

Ջիղերս սաստիկ զրգուուած էին երբ գացի փորձի : Առաջին արարուածի վերջը , դերասանները սկսան ձեռքս համբուրել : Ես սաստիկ կուլայի :

— Տիկին , կ'ըսէին , բայց դուք ինչո՞ւ այսքան տարի տունը նստեր էք : Գացէք Մոսկուա , Փեթերպուրկ :

Տասներկու տարի յետոյ երբ առաջին անգամ բեմ ելայ , սաստիկ ծափահարեցին , բայց

աչքերս մ[թնցան : Կր[թընեցայ դրան , և առանց ծափահարու[թիւններուն ուշ դնելու՝ ինքնիրենս ըսի .

— Ինչո՞ւ կը վախնամ Միթէ այս այն տեղը չէ՞ ուր ես ինքզինքս միշտ աւելի ազատ եմ զգացեր քան կեանքի մէջ :

Տրորեցի աչքերս , հաւաքեցի ուժերս և ուղղակի նայեցայ ժողովրդին : Յետոյ ընդունեցայ ինձ մատուցուած ծաղիկներով լեցուն գամբիւղը :

Այլ ևս դերիս մէջն էի :

Առաջին արարուածէն յետոյ , Պ. Սարգարեանը եկաւ մօտս .

— Շուտ , տիկին , ըսաւ , ժողովուրդը ձեզ բեմ կը կանչէ :

Ելայ բեմ :

Տեսայ որ ընկերներս էին որ բեմի վրայ կը ծափահարէին զիս՝ մատուցանելով դափնեայ պսակ :

Հնորհակալութեամբ ընդունեցայ :

ԺԴ.

Նկարիչն իր մահուընէն կամ ասպարէզէ քաշուելէն յետոյ, կը թողու ընդ միշտ իր նկարը հասարակութեան առջև, հեղինակն իր գրքերը, բանաստեղծն իր բանաստեղծութիւնները. իսկ դերասանը ոչինչ կը թողու, բաց ի քանի մը քննադատական յօդուածներէ որոնցմէ միայն ասպագան պիտի կարողանայ գաղափար կազմել դերասանին վրայ:

Թող ներուի ինձ ուրեմն 1893ի շրջանին լրագիրներու հրատարակած յօդուածներէն մէկ քանին այստեղ յիշատակել:

Արձագանք, թիւ 112, 26 Սեպտ. 1893

«Մնոյս 24ին, տիկին Հրաչեայ ներկայացրեց արքունական թատրոնում ժորժ Օնէի «Գարբնոց պետը» դրաման:

«... Գալով դերակատարներին, մենք կը սկսինք տիկին Հրաչեայից: Բնութիւնը միանգամայն շուայլել է այդ գեղարուեստի քրմուհուն ամէն բան, գեղեցկութիւն, տաղանդ, շնորհ (grâce), մի փոքրիկ բաց միայն թողնելով, և այդ բացը նրա ձայնն է: Այդ ձայնը բաւական ազդու և գրաւիչ է երբ տիկինը կա-

մացուկ, փաղաքշանօք կամ թէ շշուկով է խօսում: Իսկ երբ ըստ պահանջման դերին, հարկ է համարում բարձրացնել ձայնը ո և է ոգևորութիւն կամ զայրոյթ արտայայտելու համար, այն ժամանակ ցաւելով պէտք է ասել որ ցանկալի տպաւորութիւնը չէ գործում... Բայց թողնենք ձայնը, ո՞վ է մտածում դրա մասին երբ նայում ես նրա դիմախաղին (փփփ) և շարժուածքին: Մարդ իրօք յափշտակում է այդ դիմախաղով: Հազիւ պատահել է մեզ տիեզերահռչակ դերասանների մէջ այդ աստիճանի զգայուն և հոգեբանօրէն խորին կերպով արտայայտուած դիմախաղ: Յօնքերի, աչքերի, շըրթախոտուած դիմախաղ: Յօնքերի, աչքերի, շըրթութունքների հարիւր տեսակ փոփոխուելը, ըրթունքների հարիւր տեսակ փոփոխուելը, պէտքար մի զգացումից դէպ ի միւսն անցնելը, մարդկային հոգւոյ գորեղ յատկութեանց՝ խոր վշտի, բուռն ուրախութեան, վրդովման, զղջման, զայրոյթի՝ այդքան կենդանի և սիրուն կերպով արտայայտելու եղանակի ընդունակութիւնը... Բայց այդ դէմք չէ, այլ անեզր աշխարհ է, անհուն ծով է, ուր մարդկային կրքերը ալիքաների նման իրար մղում և իրար փշրում են: Ահա՛ տիկին Հրաչեայ: Բայց ես շատ թոյլ ուրուագիծ միայն տուի, ասածս հասկանալու համար՝ տեսնել պէտք է:

«Այդ բոլորի վրայ աւելացնելու է և այն,

որ տիկինը ոչ միայն կատարելապէս հասկացել ,
մանրագնին ուսումնասիրել էր իւր դերը , այլ
նա միանգամայն տիրապետում էր այդ գերին :
Այո՛ , դա ճիշտ կլարա տը Բօլիօն է , գլխից
մինչև ոտքի ծայրը արիստոկրատ , դքսուհի ,
հպարտ , ինքնահաւան , բայց և վեհանձն ,
սիրող , ասող , զղջացող , զգայուն :»

ՅԻԼԻԻՆ

Կառլկազ լրագիր (Թարգմանութիւն)

«Սեպտեմբերի 24ին տեղի ունեցաւ հայ-
կական խմբի երկրորդ ներկայացումը , Ժօրժ
Օնէի «Դարբնոցապետ» թատերախաղը , որուն
մէջ առաջին անգամ դուրս եկաւ տիկին Հրաչե-
այ կատարելապէս յաղթական և յաջող : Տա-
ղանդաւոր և փորձառու գերասանուհին Քլարայի
դերին մէջ իր մտածուած արտիստիկական խա-
ղով , հարուստ և արտայայտիչ միմիբով , գրաւեց
բոլոր հանդիսականներուն ուշադրութիւնը և
ամենագեղեցիկ տպաւորութիւն գործեց : Ախոս
միայն որ տիկնոջ ձայնը նկատելի կերպով ետ
կը մնայ՝ իր բոլոր արուեստագիտական ուշա-
դրաւ յատկութիւններէն : Բոլոր ժամանակ
ժողովուրդը բուռն և ազմկալից ծափերով ի տես
կը կանչէր զինքը : Տիկին Հրաչեայ հասարակու-
թենէն ստացաւ գեղեցիկ կողով մը՝ գեղեցիկ

ծաղիկներով լեցուն և երկգոյն ժապաւեններով
զարդարուած , և գերասանական խմբէն՝ պը-
սակ մը :»

Թիֆլիսի Լիսթոֆ (Թարգմանութիւն) .

«Հինգշաբթի , սեպտեմբեր 24ին , Արքու-
նական թատրոնին մէջ տեղի ունեցաւ տիկին
Հրաչեայի «Էդէն» : Այս առաջին անգամը չէ որ
յարգելի տիկինը բեմ կ'ելլէ Թիֆլիս , այլ այդ
եղաւ 1881 Սեպտ. 3ին՝ «Քաթերին Հովուարտ»ի
գերին մէջ : Եւ դեռ այն ժամանակ Թիֆլիսի
ամբողջ հայ մամուլը գտաւ իր մէջ անզուգա-
կան ընդունակութիւններու տէր արուեստագի-
տուհի մը և միաբերան վկայեց իր արտաքին
ինչպէս ներքին բարձր ձիրքերը և հարուստ
դիմախաղը : Այս անգամ ալ Քլարայի դերը
տիկին Հրաչեան կատարեց գեղեցիկ կերպով :
Հայ հասարակութիւնը շատոնց է որ չէ տեսեր
բեմի վրայ այսպիսի խելացի արթիստ , որու
համար ալ տիկինը վարձատրուեցաւ ազմկալից
ծափահարութիւններով և միևնոյն ժամանակ
հասարակութենէն ստացաւ ծաղիկներով լի կո-
ղով և պսակ :»

Տարագ .

Տիկին Հրաչեայի խաղը կլարայի գերում

բաւական չէ որ վայելչագեղ էր, շնորհալի, նուրբ, նաև վերին աստիճանի բնական և մըտածուած էր: Արչափ զգացմունք, սրչափ ճիշտ ըմբռնողութիւն Ալարայի հոգեկան դրութեան: Մենք տեսնում էինք մի հպարտ գոռոզ էակ, գոռոզ այնքան որքան կարող է լինել մի կին, մենք տեսնում էինք այդ վիրաւորուած գոռոզութեան հետեանքը — ամուսնութիւնը չսիրած մարդու հետ իբր վրէժ սիրած մարդուն ատելութեան դէմ, և ահա մի շարք տանջանքները:

Կ'նչպիսի սարսուռ անցաւ Ալարա-Հրաչեայի մարմնով, երբ նա առաջին անգամ մնաց միայնակ ամուսնոյն հետ: Արչափ զգուանք կար այդ սարսուռի մէջ. բայց և սրչափ անձնուիրութիւն կար այն «երջանիկ եմ»ի մէջ որ Ալարան արձակում է երբ գրամայի վերջում ձեռք է բերում իւր հաշտութիւնը: Ծափահարութիւնների վերջը չկար: Տիկնոջը նուիրուեց մի շքեղ գամբիւղ մասնախմբի կողմից, իսկ առաջին արարուածից յետոյ՝ գեղեցիկ պսակ՝ դերասանական խմբից, որը բեմի վրայ կանգնած՝ ծափահարում էր տիկնոջ (ժապաւէնի վրայ ոսկեայ տառերով փայլում էր հետեւեալ բառերը՝ «Ողջամբ գալուստ Տէն. Հրաչեայ 1893 Սեպտեմբեր 24 — ընկերներից»):

Տարագ.

«Հինգշաբթի, Սեպտեմբերի 30ին (1893) Արքունական թատրոնում Հայոց մշտական խումբը ներկայացրեց Քոյր Թերեզա, Վոմմալետտիի գրաման... «Քոյր Թերեզայ»ի դերը ինչպէս և «Գամելիազարդ տիկնոջ» դերը Տէն. Հրաչեայի գլխաւոր դերն է: Գրա մէջ՝ նա այնքան ծափահարութիւններ էր վաստակում սրանից տասը տարի առաջ, ամբողջ թատրոնը մինչև ինքնամուսցութիւն ոգևորում էր: Այդ երեկոյ էլ տիկնոջ խաղը նոյն յաջողութիւնն ունեցաւ: Հասարակութիւնը որ արդէն սկսել է այցելել ներկայացումների, անգագար դուրս էր կանչում տիկնոջ, և այդ ի գուր չէր: Մենք տեսել ենք տիկնոջ այդ դերում առաջ և հիմա: Տասը տարի բեմ չըգուրս գալն ոչ թէ վնասել է շնորհալի դերասանուհուն, այլ կարծես մի յարմար առիթ է տուել աւելի խորասուզելու կատարած գերերի հոգու մէջ: Նրա խաղը մինչև վերջին մանրամասնութիւնը մտածուած է, բեւաւական է, գրաւիչ է և գեղեցիկ: Նա կարողացաւ ցոյց տալ ճնշուած մայրապետի ամբողջ էութեան բողբոջ վանական կրթութեան խտուրթիւնների դէմ, զգուանքը դէպ ի դաստիարակութեան պատժական սիստէմը: Հասարակութեան մէջ այդ տեղն արթնացրեց մարդկային

արժանիքի զգացմունք: Տանջանքների մի ամբողջ ալեկոծուած ովկիանոս է ներկայացնում տիկին Հրաչեան այն բոլորից, երբ իմանում է որ Գուլիէլմինան իր աղջիկն է, այդ դժբաղդ սանուհին որին հայրը գոռով ուղղում է կոյս ձեռնադրել: Մենք հետևում էինք, իր գաւակը գտած մօր կամ աւելի լաւ ասած՝ մայրական զգացմունքով առաջին անգամ բորբոքուած կնոջ ջանքերը յաղթել զգացմունքին, կատարել տուած ազնիւ խօսքը — ձեռնադրել աղջկան, տեսանք և պարտութիւնը կռուի մէջ, երբ մայրապետը վճռում է հակառակ վանական կանոնների հագնել իբր մարքիպոսի և ներկայանալ իւր նախկին սիրեկանին, աղջկայ հօրը, անցեալ երջանիկ վայրկեանների յիշատակով առնել նրանից համարձակութիւն — աղջկան վանքից հանելու և սիրած մարդի հետ պսակելու համար: Հասարակութիւնը մինչև անգամ այն տեղերում որտեղ քօղն է ծածկում մայրապետի դէմքը, հինգերորդ արարուածում, Գուստավի հետ խօսակցութեան մէջ, տեսնում է դերասանուհու կազմուածքի ամեն մի շարժումից թէ որչափ եռ է գալիս այդ մօր սիրտը, որը կարող էր լինել բաղդաւոր իր երջանկացած գաւկի հետ, եթէ միայն կարելի լինէր դուրս գալ մենաստանի պատերից: Տիկին Հրաչեայ

բոլորովին զմայլեցրեց հասարակութեանը, ծափահարութիւնները վերջ չունէին:»

Արձագանք. թիւ 118, 1893, Հոկտ. 10:

«Հինգշաբթի հոկտ. 7ին, հայ դերասանական խումբը ներկայացրեց Արքունական թատրոնում Տիւմա որդու յայտնի Գաւակազարդ Տիկին դրաման, մասնակցութեամբ տիկին Հրաչեայի, որ կատարում էր Մարգարիտի դերը: Այդ օրը, հանդիսականների թիւը անհամեմատ աւելի էր քան նախընթաց ներկայացումներին, երեւի այն պատճառաւ որ տիկին Հրաչեան արդէն հռչակուած էր այդ դերում տակաւին տասներկու տարի առաջ:

Արդարեւ, տիկին Հրաչեան այդ օրը այնքան մտածած, ուսումնասիրած և խնամքով պատրաստած էր իւր դերը, որ իւրաքանչիւր քայլափոխին հիացումն, սարսուռ և լաց էր պատճառում հանդիսականներին: Երրորդ արարուածում հրաշալի էր և սիրտ կեղեքող այն տեսարանը, երբ Մարգարիտը իւր բուռն զգացմունքով լի սէրը թափելով Արմանի վրայ բաժանուէց նրանից: Այստեղ ծափահարութիւնը հասաւ իւր գագաթնակէտին: Հինգերորդ արարուածում Արմանի հետ հանդիպումը ցնցումն պատճառեց ամբողջ հասարակութեան: Իսկ ինչ վերաբերում

է նրա մահուան տեսարանին, այդ ամեն նկարագրութիւնից բարձր է:»

Թասրոնատէր

Մշակ, Հոկտեմբեր 1893:

“Մենք մտադիր չենք մանրամասն հաշիւ տալ ընթերցողներին այն ներկայացումների մասին որոնք տրուել են այն ժամանակ երբ Մշակ չէր հրատարակուած: Մենք կուզէինք միայն մի քանի ընդհանուր նկատողութիւններ անել այն ներկայացումների առիթով: Շատերը ի նկատի առնելով այն հանգամանքը որ հասարակութիւնը շատ սառն վերաբերուեց մինչև այժմ տրուած ներկայացումներին, տրամադիր են կարծելու որ այս տարի էլ Հայոց թատրոնն աննախանձելի վիճակ է ունենալու: Գործը այդքան յուսահատական չէ թուում մեզ: Ունենալով խմբի մէջ Տիկին Հրաչեայի նման առաջնակարգ տաղանդ, որի խաղը տեսնել բաղդ կը համարէ իւր համար Թիֆլիսի հասարակութիւնից շատ աւելի խստապահանջ հասարակութիւն, ունենալով Տէր Գաւթեանի պէս աչքի ընկնող կօմիկ և այնպիսի օգտակար ոյժեր ինչպէս ՊՊ. Արեւեան, Պետրոսեան և Օր. Ախաչեան, հայ թատրոնի ղեկավարները կարող էին գործը այնպէս տանիլ որ թատրոնը միշտ լի լինէր:

“... Ով որ համեմատել է մեր և ուսաց

թատրոնը, անշուշտ նկատած կը լինի որ նրանց մէջ կայ մի հիմնական տարբերութիւն, որ կապ չունի դերասանների ընդունակութիւնների հետ: Այդ տարբերութիւնն է որ ուսաց դերասանները, շատ քիչ բացառութեամբ, բոլորն էլ անցած են լինում մի որոշ շրջա: Իսկ հայ դերասանների մեծամասնութեանը բեմական կրթութիւն, ինչպէս ժողովուրդն ասում է, “Աստուած է տուել”, մի կողմ թողնելով Տէր Հրաչեային, որի բնածին տաղանդը բացառիկ զրութեան մէջ է:”

Տարազ, Հոկտեմբեր 1893:

“Հինգշաբթի, Արքունական թատրոնում խաղացուեց “Ամեղխաղարդ տիկին”: Մարգարիտի դերը կատարում էր տիկին Հրաչեան: Աննաման է տաղանդաւոր դերասանուհին այդ դերի մէջ: Մենք բոլորովին չափազանցած չենք լինիր եթէ պնդենք թէ Թիֆլիսն այդպիսի Գոթիէ չէ տեսել: Ո՞ր մէկ տեղն ասենք: Ամեն տեղ, ամեն տեսարանում, տիկինը հրաշալի էր: Իսկ վերջին գործողութեան մէջ, մահուան տեսարանում, նա գերազանցեց ինքն իրան: Քանի՛ քանի՛ անգամ նկատեցինք արտասուքներ հանդիսականների աչքերում: Ոգևորութիւնն ընդհանուր էր, ծափահարութիւններն անվերջ, յափշտակութիւնը

լիակատար : Երբ վարագոյրն իջնում էր , մի
 րոպէ մեռելային լուռութիւն էր տիրում հիաց-
 մունքից , և ապա դահլիճն սկսում էր դզրդալ :
 Եւ ո՞վ չի գարմանալ , թէ տաղանդի ի՞նչ ոյժ
 պիտի ունենայ , որ տասը տարի բեմ դուրս
 չգալով , յանկարծ հանդէս գայ աւելի շնորհ-
 քով և աւելի մշակուած :

Նոր-Դար (« Բէաթրիս » խաղի ներկայաց-
 ման առթիւ) Թիւ 191 . 30 Հոկտ. 1893 :

Վրժէր Բէաթրիսի գերում տեսնել Տիկին
 Հրաչեայի ընտիր խաղը : Այդ գերը տիկնոջ
 ընկերաուարի մէջ անշուշտ առաջնակարգ գե-
 րերից մէկը կարող է կազմել : Գժուար է
 մատնանիչ անել թէ որ արարուածի և որ տե-
 սարանի մէջ տիկինն աւելի աչքի էր ընկնում :
 Սկզբից մինչև վերջը Տ. Հրաչեան Բէաթրիսի
 դերը կատարեց առանց նկատելի անհարթու-
 թիւնների : Նրա ձայնը նոյն երեկոյ փոքր ինչ
 քնքշացել էլ էր : Կարևոր ենք համարում յօրի-
 նակ այլոց մատնանիչ անել Տ. Հրաչեայի մի
 առաւելութեան վրայ , այդ այն է որ տիկինը
 գիտէ ոչ թէ միայն խօսիլ , այլ և լսել : Իսկա-
 պէս ուշադրութեամբ լսել խօսակցին , դա քիչ
 նշանակութիւն չունի : Գրեթէ նրանից է կախ-
 ւած միայն խօսակցի ասածների համեմատ :

հարկաւոր արտայայտութիւններ տալ գէմքին ,
 հարկաւոր շարժումներն անել , և վերջը պա-
 տասխանը հարկաւոր տնով տալ : Գրանով էլ
 տեսնում ես որ դերասանն ինքը մտածում է և
 գիտէ ի՞նչ է ասում , և ոչ թէ աւղոմատի պէս
 դերը անգիր կրկնում : Գերասանը լուռ ժամա-
 նակ էլ պիտի խաղայ , և Տ. Հրաչեան լուռ
 ժամանակ էլ խաղում է : Այդ խաղը տեսնում
 ես նրա գէմքին , շարժումների մէջ և հասկա-
 նում ես թէ այդ ժամանակ նա ի՞նչ է զգում :

Աւելի չձանձրացնելու համար ձեզ , այս-
 քանը բաւական կը համարիմ :

ԺԵ.

Այս միջոցին , կոկորդի տկարութիւնս շու-
 տափոյթ կը յառաջանար : Ամեն ներկայացման ,
 երրորդ արարուածի կէսին , կ'ուռէր կոկորդս և
 սաստիկ կը նեղէր զիս : Շարունակ կը յուզէին
 զիս : Այդ յուզմունքները մղում կուտային տկա-
 րութեանս յառաջանալուն :

Երևակայեցէք՝ քովիթէի անգամ է եղեր
 այն մարդը որ « Բազաղխանայ » ին մէջ կտոր չա-
 փած ատեն՝ կը ջանայ երկու մատ պակաս չափեր
 Ի՞նչ հասկացողութիւն պիտի ունենայ պարօնը
 նոր դպրոցի կամ հինի մասին :

Բերեր են «Մեղէա» խաղը.

— Տիկին, սորվեցէք այս դերը, որ ներկայացնէք:

— Ոչ, պարոններ, կ'ըսեմ, ես «Մեղէա» չեմ ներկայացներ: «Դարբնոցապետ» էն յետոյ՝ «Մեղէա»՝ այդ ինչ փատած փիէս է. «Արևելեան Թատրոն»ի ընկերութեան է: Ես չեմ կարող ներկայացնել:

— Ինչ կ'ըսէք, տիկին, ոուսաց բեմին վրայ այսինչը կը ներկայացնէ այդ խաղը:

— Ան կարող է ներկայացնել. ես չեմ կարող: Աերջապէս, պարոններ, ձեզ գաղափար տալու համար պէտք է օրինակ մը առաջ բերեմ: Ան որ կ'երգէ եւրոպական երգեր, պէտք չէ երգէ «պայաթի»ներ. ձայնը կը փձանայ: Երկու տէրանց կարելի չէ ծառայել:

Այդ միջոցին քովի թէի անգամներէն մին տեղէն բարձրանալով ըսաւ.

— Տիկին, դրամնիդ կը ստանաք, ինչ որ ձեզի կուտան՝ ըրէք, դուք ինչո՞ւ կը խառնուիք:

Չեմ գիտեր թէ ինչպէս ես ինձ թոյլ տուի յանկարծ երեք անգամ խփել պարոնի խոշոր փորին, այնպէս որ խեղճը երեք քայլ ետ գնաց:

— Այսպիսի մէկ քանի փոր բաւական չէ Հրաչեան վարձելու: Ո՛չ. իմ արուեստս դրամով չեմ ծախեր:

ՏԻԿԻՆ ՀՐԱՉԵԱՅ

(Կովկաս, 1883)

Բայց արդէն ուժերս սպառած էին : Զիս
տուն տարին : Տղու պէս կուլայի :

— Ա՛խ , այդ մարդիկը ամենեւին հասկացո-
ղութիւն չունին բեմի մասին : Լրագրութիւնն
ալ չի բողոքեր , չ'ըսեր թէ այդ տեսակ խաղե-
րու ժամանակն անցած է : Ուրիշ ազգեր առաջ
կ'երթան , բայց մենք միշտ ետ ու ետ :

Եկան քովի՞մ էի անդամները ներողութիւն
խնդրեցին , ըսելով .

— Տիկին , դուք ջղոտ էք շատ : Ա՛րեւայ
թէ այդ ջիղերը պէտք էր որ դուք այդքան
տաղանդաւոր արժիսթ ըլլայիք : Ներողութիւն
կը խնդրենք :

Այո՛ , անոնք կրկին զիս չէին հասկնար , և
«Մեզէա» ներ չներկայացնելուս պատճառը ջղե-
րուս կը վերագրեն :

Ահա այսպիսի քովի՞մ էի հետ կը գործէի :

Պայման էի դրեր որ՝ ինքնուրոյն խաղեր
ներկայացնելու ատեննիս՝ հեղինակը ներկայ չը
գտնուի փորձերուն , իսկ եթէ ներկայ ըլլայ
ինձ դերացուցութիւն չընէ : Լրագրութիւն կայ
Ինքը կը ցանկայ որ ես դեղին ներկեմ դերը ,
և ես ներկայացուցի կապոյտ . լրագրութեան
միջոցով կարող է բողոքել թէ գոյնը այդ չէր ,
և կը վերջանայ :

Ընդունած էին այս պայմանս :

Ինքնուրոյն խաղ մը պիտի ներկայացնէինք , որուն հեղինակը բոլորիս սիրելի անձնաւորութիւն մըն էր . քովի՞թէն չէր յարգեր իմ պայմանս . հեղինակը ինձ երեք անգամ կրկնել տուաւ դերը :

Յարգելով պարօնը , ոչինչ ըսի , բայց իմ դէմքիս մկանունքները , շրթունքներս սկսան պարզալ՝ ջղերու գրգռումէս :

Այդ միջոցին եկաւ հաստափոր պարօնը ինձ ձեռք տալ՝ բարեւելու համար : Խփեցի ձեռքին : Պարօնը շուարած ետ ետ գնաց մինչև քուլիսները :

Երկու ժամ յետոյ , մտեցաւ ինձ քովի՞թէի մէկ ուրիշ անդամը .

— Տիկին , դուք խփելով մեր ընկերոջ՝ խփած էք նաև մեզ : Չէ՞ որ ան մեր ընկերն է :

— Շատ ուրախ եմ , պարօն . չէի կարծեր թէ մէկ ապտակով պիտի կարողանամ երեքիդ խփել : Ուստի ստացէք ձեր բաժինը : Պայմանը ստորագրած ատենս՝ առաջին հարցումս եղած է թէ՛ «րեժիսոր» ունի՞ք : Պ. Աբրահամեանց պատասխաներ է՝ «Այո՞» : Եկեր եմ Թիֆլիս , և տեսեր եմ Պ. Թարխանեանը այդ պաշտօնին մէջ : Պարօնը կարող է շատ լաւ մարդ ըլլալ , բայց «րեժիսոր» ո՛չ : Ես չեմ կարող դերէս դուրս գալով դերացուցութիւն ընել : Ե-

վերջապէս դերացուցութեան պաշտօնը առաջին դերակատարներու պաշտօնէն շատ ծանր է :

Չէի կարող երկու բնու ուսերուս վրայ տանիլ : Բայց կ'ընէի երբեմն՝ ամբողջութիւնը պահպանելու համար : Շատ անկանոն էին փորձերը : Ամէն մէկ դերասան պէտք էր կանչել ու յիշեցնել թէ՛ «կարգը ձերն է , եկէք փորձեցէք» :

Աւերջապէս , բեժիսորի խնդրոյն պատճառաւ՝ հրաժարական տուի : Քովի՞թէին պարտական էի երեք հարիւր բուպիլ : Բայց խիղձս հանգիստ էր , քանի որ անոնցմէ խաբուած եկած էի Թիֆլիս , կարծելով թէ կազմակերպուած խումբ կար :

Ես կազմակերպուած չեմ համարիր այն խումբերը որ չունին իրենց մէջ գլխաւոր պատասխանատու անձը — դերացոյցը : Ամէն դիմացդ ելլողը բեժիսոր չէ :

Այդ միջոցին եկաւ Պ. Ստեփան Թումանեանց ու խնդրեց աղջկանս ձեռքը : Նշանուեցան :

Ընտանիքս թողուցի Թիֆլիս : Անոնց ապրուստին համար դրամ ձգեղէս յետոյ՝ հազիւ ճամբու ծախքի դրամ ունէի : Աբրահամեանց ու ես գացինք Պաթում : Մեր ետեւէն պիտի գային Պինչէմէձեան ամուսինները , որոնց ճա-

նապարհածական ալ պիտի հայթայթէինք ներկայացմանց հասոյթէն: Շատ տնայտող ժամանակ էր: Այդ ամսուան մէջ բարեգործական նպատակով 2-3 ներկայացում արուեր էր: Պ. Խարազեան կը պնդէր որ չտամ ներկայացում, քանի որ ոչ ոք պիտի գար:

— Բայց, Պ. Խարազեան, ես զրամի պէտք ունիմ:

— Ինչքան որ հարկաւոր է՝ առէք, ես պատրաստ եմ:

Շնորհակալութիւն յայտնելով՝ մերժեցի, որովհետեւ յոյս չունէի ուրիշ տեղէ ստանալով պարտքս վճարելու:

“Գամելիազարդ տիկին”ի ազդարարութիւններն արդէն ցրուեցինք:

Պարոն մը, որ կը բնակէր մեր իջեանած հիւրանոցը, խնդրեց տոմսակներու տետրակը, համոզելով զիս թէ արդէն բոլորը ծախուած կարելի է համարել:

Գիշերները՝ քնացած ատենս՝ սովորութիւն ունէի այդպիսի տեղեր ճրագը վառ պահելու: Չեմ գիտեր ինչպէս է եղեր՝ վառ մոմը իյնալով՝ վարագոյրը բռնկեր է: Աչքս բացի, տեսայ որ վարագոյրը կայրի: Քաշեցի, կիսով մագերուս վրայ ինկաւ: Մազերս բռնկեցան, վերմակով մարեցի, սկսայ զանգահարել: Զանգը չէր

բաներ: Աէս գիշերն անցեր էր չորս ժամ: Ռուսերէն չէի գիտեր: Սկսայ հայերէն “Տրդեհ՛ հայ, Տրդեհ՛ հայ” կանչել: Ոչ ոք հասաւ: Իսկ Տրդեհը կը շարունակէր մեծնալ: Աբրահամեանց կը բնակէր այդտեղ, բայց չգիտէի որ սենեակը: Սկսայ գոչել՝ “Աբրահամեանց”։ Լսեց ձայնս, եկաւ. “Պաժար կասպատա՛”, սկսաւ կանչել: Ամէն կողմէ հաւաքուեցան սենեակս, Տրդեհը մարեցին, բայց իմ ձեռքս սոսկալի կերպով այրած էր և անմիջապէս ուռած: Մէկ ձեռքս փաթթած՝ երկրորդ գիշերը պիտի կատարէի Մարկրիթի դերը: Տոմսակ չկար թատրոնը, քանի որ պարոնը բոլորը առեր և ինձ ապահովեր էր թէ ամէնը ծախուած է, ժողովուրդը կուգար և ետ կը դառնար՝ կարծելով թէ տոմսակ չկայ: Հասաւ վարագոյրին բարձրանալու ժամը: Ժողովուրդ չկար թատրոնը, ինձ ըսին. Այստեղ ուշ կուգան: Աերջապէս, վարագոյրը բարձրացնելու ժամը տասը ըոպէ անցեր էր, և դեռ ոչ ոք կը տեսնուէր թատրոնին մէջ: Խընդդեմ որ գտնեն այդ պարոնը: Իր սենեակին մէջ քնացած գտան, քանի մը գաւաթ աւելի կոնծելով՝ քունը տարեր էր: Իսկ տոմսակներէն ոչ մէկ հատ չէր ծախեր: Այդ ըոպէէն յետոյ՝ թատրոնին մէջ ծախուեցաւ երեք հարիւր ըուպլիի տոմսակ:

Խաղը լաւ անցաւ: Ժողովուրդը գոհ մնաց: Երկրորդ ներկայացման՝ պիտի տայինք «Գարբնոցապետը»: Այդ գիշերն ունեցանք մօտ 1500 բուսկի մուտք: Ժողովուրդը խառն էր, հայ, եւրոպացի, թուրք: Կրկին ժողովուրդը գոհ մնաց: Թուրքերը առաջարկեցին ինձ ուրիշ գիշեր մը թուրք լեզուով տալ փոփոխ մը, որուն փոխարէն կը խոստանային տալ ինձ 60 ոսկի: Մերժեցի:

Այդ գիշեր, Պաթումի երիտասարդութիւնը ընթրիք էր սարքեր, մասնաւորապէս ինձ համար, հիւրանոցին մէջ: Հարցուցի թէ՛

— Դուք տիկիններ չունի՞ք, կամ քոյրեր:

— Մենք այստեղ առանց ընտանիքի կ'ապրինք, պատասխանեցին:

— Ցաւելով պիտի մերժեմ ձեր առաջարկութիւնը: Պարոններ, դերասանուհին կ'ընդունի այդ առաջարկութիւնը, բայց մայրը և ամուսինը կը բողոքէ: Դժուարութիւնը այդտեղ է: Պէտք է այդ երկքը հաշտ ապրին իրարու հետ: Եթէ ձեր քոյրերէն կամ մայրերէն մասնակցող ըլլար այդ սեղանին, ուրախութեամբ կ'ընդունէի: Այն ատեն ոչ մայրը ոչ ալ կինը գանգատելու իրաւունք կ'ունենար:

Պարոնները գանգատեր էին ինձ դէմ: Բայց Պ. և տիկին Խարապեանը եղան այնքան բարի

որ երկրորդ գիշերը ամբողջ այդ երիտասարդութիւնը հրաւիրելով իրենց տունը՝ ընթրիք տուին և հաշտեցուցին մեզ իրարու հետ:

Նոյնպէս շնորհակալութեան արժանի են սիրողները որոնք թէ՛ մասնակցեցան իմ ներկայացումներուս և թէ՛ նուիրեցին ինձ դաբնեայ պսակ: Ժողովրդէն ալ ստացայ զամբիւղ մը լի դաշտային գեղեցիկ ծաղիկներով:

Պ. Խարապեանի տունէն կառք նստելով գացինք կայարան, ուր յայտնելով բոլորին շնորհակալութիւնս, ճամբայ ելայ դէպ ի Թիֆլիս:

Կը պատրաստուէի իբր հրաժեշտի ներկայացում տալ «Ատրիէն Լըբուվրէօր»: Այդ միջոցին, Պ. Ստեփան Թումանեանց՝ գալով Բագուէն, ինդրեց որ հարսնիքի պատրաստութիւն տեսնեմ: Փետրուար 9ին ընտանեօք ճամբայ ելանք դէպ ի Բագու, և փետրուար 14ին կատարեցինք պսակադրութեան հանդէսը:

Ժողովրդի ընտրեալ դասակարգէն պատգամաւորութիւն մը, զոր կը կազմէին տիկին Լիզա Կրասիլնիկեան, տիկին Սոֆի Ադամեան, տիկին Աննա Լալայեան, Պ. Պաղիրով, Պ. Մուրթաֆեան և այլք, եկան ինձ մօտ ինդրելու որ անպատճառ ներկայացում մը տամ Բագու:

և այն կրկնապատկուած գներով տեղերը, և այն
“օվասիոն”ներով տուն ճանապարհելը — դեռ շատ
քիչ են փոխարինելու այն էսթեթիքական գո-
հունակութիւնը զոր պատճառեց մեզ տիկնոջ
խաղացուածքը:»

Ահա՛ քննադատին յօդուածը .

Տիկին Հրաչեայի ներկայացումը

(Մարտի 4օրէն)

“Մենք կը գտնուինք այն զմայլելի ազգե-
ցութեան և այն բարձր գեղարուեստական զգաց-
մանց տակ, զոր կրեցինք այն իրիկունը՝ այժմ
Քազու հիւրասիրուած Թիֆլիսի հայկական խմբի
արթիսթ տիկին Հրաչեայի ներկայացումէն, յ
ճանչցած ըլլալով տիկինը իր մատաղ տարիքին
մէջ, այսինքն տամներկու տարի առաջ, երբ
Թիֆլիսի հայկական խմբին մէջ բռնելով առաջին
տեղը՝ կը խաղար լուրջ տրամաթիքական գերեր,
և համեմատելով զինքը՝ Երմոլովայի, Ֆէդոտո-
վայի և Սալվինայի հետ, շատ կէտերու մէջ
մենք կը կարծէինք և կը սպասէինք որ այժմ ալ
կարողանայ հասնիլ անոնց բարձրութեանը: Բայց
մեր կարծիքները յօդս ցնդեցան՝ բառիս բուն
նշանակութեամբը, տեսնելով այնպիսի զօրեղա-
գոյն և ուժեղ տաղանդ մը, որ կը գտնուի
տիկին Հրաչեայի մէջ: Այնպիսի Մարկրիթ կօ-

թիէ մը ինչպէս տիկին Հրաչեան ներկայացուց
փետրուար 21ին Թաղիէվի թատրոնին մէջ,
մենք երբէք չէինք տեսած և հազիւ այսուհետեւ
ալ կարենանք տեսնել: “Իլլիւզիոն”ը մինչև այն
աստիճան լիակատար էր, կեանքը այնքան կեն-
դանի կերպով կը ներկայացուէր բեմի վրայ, որ
հասարակութիւնը, ինքզինքը կորսնցնելով, բո-
ւազներով մեռելային լուութիւն կը պահէր: Չնա-
յելով մէկ քանի հարիւր մարդոց ներկայու-
թեանը, շնչառութեան ձայն անգամ չէր լսուեր,
և այսպիսի յաղթական լուութեան կը հետեւէին
այնպիսի բուռն ու ոգեորուած “պոսփօ”ներ,
որոնց նմանին մինչև ցարդ չէր արժանացած ոչ
մէկ արթիսթ մեր բեմին վրայ: Արթիսթի ամէն
մէկ քայլը, ամէն մէկ շարժումը, կը շնչէր
կեանք ճշմարիտ և իրական բնականութիւն,
և կ'արտայայտէր գեղարուեստական nec plus
ultraն: Առաջին տեսարանէն իսկ, մեր առջեւը
կանգնած էր կիսաշխարհի այդ առիւծը, գեղե-
ցիկ և շնորհալի Մարկրիթը, փայլուն և չքնաղ՝
որպէս թիթեռնիկ, բայց ակնյայտնի նշաններով
իր սարդի ընդունակութեան, որ իր ոստայնը
կը ձգէ մեծ արիստոկրատներուն վրայ՝ ինչպէս
ճանճերու: Անիկա անոնցմէ ոչ մէկը կը սիրէ,
և մինչև իսկ կ'ատէ գանոնք: Միևնոյն ատեն,
իր սիրտն և ուղեղը կը մնան մաքուր այդ շրջա-

նին մէջ՝ ինչպէս ազամանդը ցեխին մէջ : Այո՛, այս մենք տեսանք, տեսանք մեր սեպհական աչքերով Թաղիէվի թատրոնին մէջ փետրուար 21ին : Մեզի կը թուի որ մենք կեանք տեսանք, ոչ թէ ներկայացում : Յանկարծ այս արբշիւ բեմը, հակաբարոյական շրջապատը, կրօնաբացութեան հանդիսարան՝ սիրակեղծութեան այս վայրը կը լուսափայլի սրբազան բառով՝ «Սէր» . Մարկրիթ կը ժպտի այս խօսքի վրայ, և ի՛նչպիսի ջախջախիչ, թերահաւատ ու դառն ժպիտ. բայց իրեն կը հաւատացնեն, կը հաւատեն թէ ճշմարիտ է ասիկա, թէ Արման Տիւփալը կը սիրէ զինքը, թէ ան կը հետաքրքրուէր իրմով երբ դեռ հիւանդ էր . Մարկրիթ շփոթած է, ան ինքզինքը հիմա կ'երեւակայէ ինչպէս սիրելի ու հրաշալի երասայ մը, որուն կը խօսին գեղեցիկ խաղալիքի մը մասին զոր վաղուց փշրեր ու կոխտտեր է . նախ չի հաւատար, յետոյ կը հաւատայ, դարձեալ կը կասկածի, նորէն կը հաւատայ : Չարչարանք, տանջանք, արտատուախառն ծիծաղ, և այս բոլորը տիկին Հրաչեայի դէմքին վրայ : Մեր գրիչը կը յոգնի այս բոլորը գրելով և մենք կը զարմանանք թէ ի՛նչպէս այդ հզօր տաղանդը չի յոգնիր մի առ մի արտայայտել այդ բոլորը, — ո՛չ, քիչ է ըսել «մի առ մի արտայայտել», այլ զգալ, թափանցել հոգևով

ու գլխով : Բայց ահա ընկճուեցու առիւծը . բոլոր զգացմանց ամենէն ուժեղը յաղթեց իրեն, և ան անմիջապէս անձնատուր եղաւ այդ սիրոյն, գիշատիչ առիւծը փոխարկուեցաւ մաքուր աղանոցի աղանիի մը . և կը շոյէ կը փաղաքէ իր իր սէրը : Մի՛ դաչիք անոր սիրոյն, մի՛ խլէք անկէ այդ սէրը . ատով դուք անոր կեանքը կ'առնէք : Այսպէս կը խօսէր տիկին Հրաչեայի խաղացուածքը՝ այն յաղթական բոպէներուն մէջ երբ ան կը հաւատար այդ սիրոյն՝ ինչպէս իր անձին :

«Բայց ահա անսպասելի հիւր մը, իր սիրելի Արմանին հայրը : Ո՛հ, ի՛նչ ուրախ է անոր գալուն, ատ կը նշանակէ որ ան ալ ուրախ է իր որդւոյն երջանկութեամբը, և կը մտածէ կապել ապագան իր երկու զաւակներուն, իրա՛ւ, ի՛նչ փառաւոր գործ : «Ո՛հ, ո՛րքան դուք բարի էք», Բայց ան կը խօսի իր աղջկան վրայ, Արմանի քրոջը : Մարկրիթ իր սէրը պէտք է զօհէ Արմանի անմեղ քրոջը երջանկութեանը համար : Ահա՛՛ Սկիւլան, ահա՛՛ քարիբզան, ուր ալեկոծուած Մարկրիթը աչքերը տրորելով կ'արտասանէ՝ «Համաձայն եմ» : Այո՛, գրել և նկարագրել Հրաչեան, այդ տեսարանին մէջ՝ անկարող ենք : Թուել մի առ մի այն բոլորը ինչ որ կը ստեղծագործէր այդ տաղանդը, մեր գրիչը

անկարող է : Մենք այդ բոլորէն տեսանք ար-
ցունքներ , այո՛ , տաք և սրտառուչ արցունքներ :
Մենք տեսանք թէ առաջին կարգերուն՝ ի՛նչպէս
կը հեկեկար մանկամարդ օրիորդը և ի՛նչքան
անդօր էին շրջապատողներուն հանդարտեցուցիչ
ջանքերը : Բեմէն նկատեց ասիկա տիկին Հրաչ-
եան , և իր արցունքներն ալ սկսան յորդիլ :
Բայց ի՛նչ գրեմ , քանի որ ինքը բնութիւնը կը
խօսի , քննադատի գրիչն աւելորդ է :

ԺԶ .

Այդ ներկայացման հետեւեալ օրն իսկ պիտի
մեկնէինք Թիֆլիս : Սիրելի Պերճիկէս բաժնուե-
լու ցաւը հաւասար էր Մարկրիթի ցաւին :
Շոգեկառքը ճամբայ ելաւ թէ չէ , ես ընկայ
երեսի վրայ , բարձրաձայն հեկեկալով .

— Ո՛չ , ասիկա իմ ուժերէս վեր է , չեմ
կարող , Անտոն , առանց դայն տեսնելու ապրիլ :
Ան իմ ընկերս էր : Ես էի անօր լաւագոյն
բարեկամը :

Սիրտս , սիրտս կը ցաւէր : Այնքան այդ
ցաւը զիս ընկճած էր , որ չկարողացայ ո՛չ Պ .
Մութաֆեանին ո՛չ ալ սիրողներուն յայտնել իմ
չնորհակալութիւնս : Անբաղաբաւար կերպով հե-
ռացայ Բագուէն :

Թիֆլիս հասանք : Ամէն ինչ պատրաստ էր :
Մէկ քանի օրէն պիտի կարողանայինք ներկայա-
ցնել “Ատրիէն Լըքուվրէօր” : Ես ընկճուած էի :
Այդ բաժանումը զիս հիւանդացուցեր էր :

— Անտոն , երթանք Պոլիս , ըսի ամուսնոյս .
չեմ կարող ներկայացնել “Ատրիէն Լըքուվրէօր” :

— Քանի որ այդպէս կ’ուզես , երթա՛նք ,
ըսաւ , և սկսաւ մեր իրեղէնները հաւաքել :

Այդ միջոցին եկաւ Տ . Գիւլա ք . Աղանեանը ,
իմ սիրելի հովիւս :

— Ո՛չ , ըսաւ , չեմ թողներ : Ի՛նչ կ’ընէք ,
տիկին . ոչ մէկ տոմսակ չէ մնացած գրեթէ , և
դեռ ազդարարութիւն չէ եղած : Մեծ բազմու-
թիւն պիտի ըլլայ և նուէրներ պիտի ստանաք :

— Ո՛չ , տէ՛ր հայր , տկա՛ր եմ , չեմ կարող-
այս գիշեր իսկ ճամբայ պիտի ելլեմ :

Գացինք Պոլիս : Չկար այլ ևս տան մէջ
Պերճիկը : Գիշերներն անքուն մինչև առտու կը
լուսցնէի : Զիս կը մտիթարէր Մկրեան տէր
հայրը :

— Հա՛յր իմ , մի՛ ըսէք . ես միտքս չէի դրեր
որ ան օտար ապրանք է , և չեմ ալ կարող
հաշտուիլ այդ գաղափարին հետ : Արեւի է այդ
բանը դիւրին է անոնց համար որ արդէն այդ
մտքով նախապատրաստուած կը մեծցնեն իրենց
աղջիկը :

Հետեւեալ ամառը՝ Քիսլափօտաք երթալով, գրկեցի համբուրեցի Պերճիկս և հանգստացայ: Բայց կրկին բաժնուելու ժամը մօտեցեր էր: Նոյն տանջանքներով բաժնուեցայ: Այդ անտանելի դրութիւնս տեւեց մինչև այն օրը ուր մեր կամքէն անկախ պատճառներով գաղթեցինք Պոլսէն՝ ինչպէս շատերը կը գաղթէին այդ միջոցին: 1896ի կոտորածն էր տեղի ունեցեր:

Մեր ընտանիքին գրեթէ մէկ անգամը կը կազմէր երիտասարդ մը զոր փոքր հասակէն սիրած էինք այր ու կին: Ան կուլար ըսելով.

— Հապա զիս ո՞ւր կը թողուք: Զիս որդի կը կոչէիք, և երբ գաղթելու ժամանակը հասաւ, դուք միայն ձեր զաւկըններուն մտածելով զիս կը թողուք:

Յարմարցուցինք մէկ կերպ, և հետերնիս առնելով՝ ուղարկեցինք Բագու՝ սիրելի որդւոյս Ս. Թումանեանցի մօտ, գրասենեակը ծառայելու: Այդ երիտասարդի անունն էր Գրիգոր Մալբլը:

Եկանք Թիֆլիս ընտանեօք և աւելցուցինք գաղթականներու թիւը: Երեք փոքրիկ սենեակներ վարձելով՝ ամենահարկաւոր կարասիքը ձարեցինք: Վապրէինք տխուր տրտում: Երկու ամսէն՝ ամուսինս վերագաւնալով Պոլիս, կրկին հաստատուեցաւ իր պաշտօնին մէջ: Իմ ակաբութիւնս սաստկացաւ: Ար հազայի գիշեր ցորեկ:

Այնպիսի դրութեան հասայ որ ա՛լ չէի կարող անկողնէս վար իջնել: Ի՛նչքան շնորհակալութեան պարտք ունիմ յարգելի բժ. Աղամալեանին, որ եօթն ամիս ամէն օր անձնուիրաբար ինձմեց զիս: Հապա տիկին Մելիքեանին և Պ. Արշակ Յարութիւնեանին՝ ո՛րքան շնորհակալ եմ որ առտու իրիկուն մօտս էին, շատ իրիկուն կ'երթային իրենց դերերը ներկայացնել և յետոյ գալով մօտս՝ մինչև լոյս կը մնային և անձնուիրաբար զիս կը խնամէին: Եղաւ օր մը ուր նիւթական վիճակս ալ գէշցաւ: Ամուսինս Պոլսէն դրամ ուղարկեր էր, բայց ես դեռ չէի ստացեր: Պարոնի մը, որ նախկին քովթէի անդամներէն էր, խնդրեցի մեր տունը գալ՝ Տալով իրեն Բագու ստացած ապարանջանս, որուն արժէքը 600 բուպլիէն աւելի էր, խընդրեցի փոխ տալ ինձ 100 բուպլի մինչև 15 օր, և եթէ ինքը չունի՝ տոկոսով առնէ տեղէ մը: Ես տոկոսը ուրախութեամբ կը վճարէի: Պարոնը իր տունէն նամակ մը շրկեց ինձ, ըսելով որ եթէ փեսաս երաշխաւոր ցոյց տայի 100 բուպլիի համար՝ ուրախութեամբ կուտար զրամը: Այդ նամակը զիս սաստիկ վշտացուց: Ես վարժ չէի ո՛չ անհատի ո՛չ ալ ժողովրդին զիմեւ նեղութեան բողոքներու: Գիտմամբ էի հաստատուած Թիֆլիս, որպէս զի եթէ նեղութեամբ ապրիմ՝

Թուժանեանները զիս չտեսնեն : Զէի ցանկար որ
ո և է մէկը ինձ օգնէր :

Սաստիկ կուլայի , անկողնոյս մէջ նստած :

Այդ ըոպէին եկաւ Պ. Սարգարեան :

— Ա՛յ , տիկին , ինչո՞ւ կուլար :

Տուի նամակը . կարդաց , հասկցաւ ամէն ինչ :

— Այսօր արդէն ժամանակն անցած է .
վաղն ալ կիրակի է . տեսնե՞ք տեղէ մը կրնա՞մ
ձարել , ըսելով առաւ ապարանջանն ու գնաց :

Անմիջապէս յետոյ՝ եկաւ իմ օրերէն Արշակ
Յարութիւնեանցը : Ան ալ զարմացաւ՝ զիս յուզ-
ւած տեսնելով : Անոր ալ բացատրեցի կրած
վիրաւորանքս :

— Ինձ չվստահացան 100 մանէթ :

Յարութիւնեանց , հանելով գրպանէն հինգ
րուպի .

— Տիկին ջան , ըսաւ , հոգուդ մեռնիմ ,
մենք հիմա ասով կ'առնենք ամենահարկաւոր
եղածները , ես վաղը դրամ կը ձարեմ :

Յաջորդ օրը Սարգարեան բերաւ 100 ըուպ-
լին . ես ալ չորս օր յետոյ Պոլսէն զրկուած
դրամն ստանալով վճարեցինք և ետ ստացանք
ապարանջանը : Բայց ես այդ տխուր տրամադ-
րութեան տակ Գրիգոր Մսրըլըին նամակ մը
գրեի էի , որուն մէջ կար շատ թախիծ : Կեանքը
կը քննադատէի : Կ'ըսէի թէ չ'արժեք իբր ան-

պէտք արարած մը ապրիլ անկողնի մէջ , այսպիսի
պայմաններով : Եթէ երկու փոքրիկներս չըլլա-
յին , արդէն վերջ տուած կ'ըլլայի կեանքիս :

Սիրելի Ստեփանը՝ անհանգիստ ըլլալով իմ
մասին՝ ուզեր էր կարգալ նամակը : Տեղեկանա-
լով վիճակիս , անմիջապէս Գրիգորն ուղարկե-
ր էր Թիֆլիս , հետը տալով նամակ մը Պերճիկէն .
“Շուտ պիտի գաս այստեղ , եթէ մեզ ալ կ'ըն-
դունիս իբր զաւակ : Հայրիկին՝ ալ գրեցի , ան
ալ հրաժարական տալով գործէն՝ պիտի գայ հոս
հաստատուելու :”

Մարտ ամսուն՝ ճամբայ ելլելով Թիֆլիսէն ,
եկանք հաստատուեցանք Բագու :

Երկու ամիս յետոյ՝ գացինք Մաշտաղա՝
ամառանոց : Այդտեղ էր որ եկաւ տիկին Եղի-
սաբէթ Սարգսեան ինձ խորհուրդներ հարցնելու
Բագուայ յառաջիկայ թատրոնական “սէզոն”ի և
անոր յաջողութեան մասին : Ես տկար էի : Գէթ
այդ միջոցին չէի կարծեր թէ կարող եմ անմի-
ջական օգնութիւն մը հասցնել այդ ներկայա-
ցումներուն :

— Եթէ արժէք մը կարող եմ ունենալ իմ
խորհուրդներս , պատրաստ եմ : Պէտք է անմի-
ջապէս ընկերութեաւ կազմէք , յետոյ հրաւիրէք
մէկ լաւ դերացոյց , թող ըլլայ ոռու , իտալացի
կամ գաղղիացի , միւսնոյնն է , արուեստը լեզու

չունի: Ինքնուրոյն խաղերու համար բեժխօր հարկաւոր չէ, իսկ եւրոպական, ուստական խաղերը անոնց ծանօթ են: Մենք չունինք ուսումնարաններ դերասաններու համար: Մեր ուսումնարանը, գործնական դպրոցը՝ պիտի ըլլայ թատրոնը: Եթէ դուք պիտի տաք ներկայացումներ այնպէս ինչպէս կուտան դերասանները այս կամ այն կողմ, չ'արժեր ատոր համար հովանաւորութիւն, չ'արժեր դրամ ծախսել: Երբ բեյերթուարը պատրաստ կ'ըլլայ, նոյնպէս և բեժխօրը, այն ատեն է որ ըստ բեյերթուարի կը կազմուի խումբը: Բեյերթուարէն պիտի հասկնանք թէ ո՞վ պէտք է հրաւիրենք: Ամէն պարագայի մէջ, տիկին, այս տարի կը ներկայացնէք ամիսը 4 կամ 5 անգամ. իսկ գալ տարի կ'ունենաք կանոնաւոր բեյերթուար: Այն ատեն կարելի է ութն անգամ ներկայացնել, 4 խաղ՝ նոր, մնացեալը՝ բեյերթուարէն: Եթէ կարողանաք այս ամառ երկու ամսուան համար վճարելով դերասաններուն կէս կէս ամսական, փորձեր ընել տալ, այն ատեն կարելի է մինչև վեց անգամ ներկայացնել:

Շնորհակալութիւն յայտնելով հեռացաւ տիկին Սարգսեան: Հետզհետէ եկան Մաշտաղա և ինձ հետ այն նպատակաւ տեսակցեցան Պ. Տ.

Յովհաննիսեան և ուրիշներ: Անոնց ալ կրկնեցի նոյն խօսքերը:

Ամառը վերջացաւ, եկանք Բագու: Դերասաններն ամբողջապէս հաւաքեր էին Բագու, բայց ո՛չ բեյերթուար կար և ո՛չ ալ դերացոյց: Փորձեր չէին եղեր, պիտի սկսէին ներկայացումները կարծեմ հոկտ. 15ին: Որդիս՝ Թումանեանց Ստեփանն ալ հովանաւորող անդամներէն էր: Իրմէ խնդրեր էին, ան ալ եկաւ ինձմէ խնդրելու:

— Մայրի՛կ, կը խնդրեմ, ստանձնէ՛ դերացուցութեան պաշտօնը, մինչև որ գայ դերացոյցը. մէկ քանի ներկայացումէ յետոյ՝ այստեղ կ'ըլլայ:

Ընդունեցի որդւոյս առաջարկութիւնը:

Հովանաւորող անդամներէն ոմանք հրաւրեցին մեզ գրադարանի դահլիճը: Ուզեցի դերասաններուն ցուցակը տեսնել: Տեսայ որ բոլորն ալ հերոս են՝ քիչ բացառութեամբ: Հարցուցի վերահսկող պարոնին թէ արդեօք ներկայացուիլք խաղերուն անձնաւորութիւններն ալ ամբողջապէս հերոսներէ՞ բաղկացած են:

Հետեւեալ օրը պիտի սկսէինք փորձել «Հոգւով աղքատներ»:¹ Ինձ ծանօթ չէր խաղը, խընդրեցի անդամներէն որ այդ իրիկունը ինձ յանձնեն զայն՝ որպէս զի ուսումնասիրեմ: Ինձ առարկեցին

Թէ այդ իրիկունը պէտք ունէին փիէսին՝ դերեր օրինակելու համար :

— Ստեփանն, որդեանկ, կարելի չէ այդպէս, ես ինքս չեմ գիտեր ի՞նչ է խաղը, ի՞նչպէս կարողանամ երթալ և դեր ցոյց տալ :

— Մայրի՛կ, կերպ մը գտիր, խնդրեմ, գնա՛ վաղը անպատճառ :

Գացի թատրոն. չբարձրացայ բեմին վրայ. սրահին մէջ, առաջին կարգի աթոռի մը վրայ նստայ Գերասաններէն շատերը հետս կը գուարձանային .

— Այստեղը ի՞նչպէս պէտք է ըսել, տիկի՛ն :

— Պարոններ, ես ծանօթ չեմ փիէսին. ինչպէս որ ներկայացուցեր էք, այնպէս ալ ըրէք :

Բայց սաստիկ կը նեղուէի, և շատ գէշ դրութեան մէջ կը զգայի զիս :

Յանկարծ, դերասան Արաքսեանը :

— Ներեցէ՛ք, տիկին, ըսելով, ծաղրական եղանակաւ ցոյց տուաւ Պ. Աւետեանը որ կը կատարէր Սեւասուշի դերը, և ըսաւ անոր. — «Դուք այս միջոցին սաստիկ հարբած էք» :

Այդ գիշեր յայտարարեցի ՊՊ. անդամներուն, որ եթէ իսկոյն ինձ չտան փիէսը, ինչ որ ալ ըլլայ՝ ա՛յ ներկայ չպիտի գտնուիմ փորձերուն : Ստացայ խաղը և լաւ մը ուսումնասիրեցի :

Հետեեալ օրը գացի փորձին : Այլ ևս բեմի վրայ էի, յուշարարին քովը : Առաջ սկսայ փոքրերուն դիտողութիւն ընել. հետզհետէ կարգը հասաւ մեծերուն. Սեւասուշն եկաւ բեմ, հարբած գրութեան մէջ :

— Ո՛չ, Պ. Աւետեան, դուք հարբած չէք :

— Ի՞նչպէս, տիկի՛ն, ըսաւ Պ. Արաքսեանը, քիչ առաջ ես ըսի բեմի վրայ թէ ան սենեակը նստած կը հարբի :

— Քիչ յետոյ ինքն ալ պիտի ըսէ՝ «Երկու երեք շիշ շամբանեա խմեցի հարբելու համար, բայց կարծես քարի վրայ եմ լեցուցեր, ոչ մէկ ազդեցութիւն չըրաւ» :

Առաջնակարգները նախ դժգոհութիւն ցոյց տուին. բայց յետոյ սիրեցին զիս. ես ալ կը սիրէի զանոնք :

Օր մը դերի մը համար խօսք կ'ըլլար թէ «Այս իմ «ամիլուա» չէ» :

— Պարոններ, հաւատացէ՛ք, ես երբէք յանձնառու չեմ ըլլար որ ամենափոքրիկ դերասանն իսկ խայտառակուի : Ես պիտի աշխատիմ որ ամենքդ ալ ստանաք պսակներ : Ես ձեր պսակներէն թափած ծաղիկները հաւաքելով՝ պիտի կազմեմ պսակ, ան ալ բեմին ետեւը :

«Հոգևով աղքատներ»ուն ներկայացումը լաւ անցաւ : Երկրորդ ներկայացումն էր «Տօն Արիկօ»

րիօ», Պ. Թրեանցի **Գեղեւն**: Երրորդը պիտի ըլլար «Գամելիազարդ տիկին», Պ. Աբէլեան չէր ուզեր կատարել Արմանի դերը: Տիկին Սարգսեան, ներկայացնելով Պ. Օհանեանը, ինձ ըսաւ.

- Ահաւասիկ ձեզ Արման մը:
- Պարոնը արդէն կատարած է այդ դերը:
- Ո՛չ, տիկին:

— Հապա ի՞նչպէս պիտի կարողանայ 3-4 փորձով կատարել այդպիսի պատասխանատու դեր:

— Եթէ կ'ուզէք, կը պատասխանէ Պ. Օհանեան, այս գիշեր տուէք ինձ դերը, վաղն առտու արդէն պատրաստ է:

— Տիկին Սարգսեան, այդ պարոնը դերասան չէ:

— Ի՞նչ կ'ըսէք, տիկին, ինչո՞ւ կը վիրաւորէք պարոնը. ան մեր բեմին գարգն է:

— Կարող է սալօններու գարդ ըլլալ, բայց ո՛չ բեմի. տիկին, անկարելին խոստացողէն ոչինչ կարելի է սպասել:

— Տուէք այս գիշեր դերը, և կը տեսնէք:

— Ո՛չ, տիկին, պէտք է այժմ տամ իրեն «Տօն Արիկօրի»-ի մէջ երկրորդական սիրահարի դերը, եթէ յաջող կատարէ, այն ատեն կարելի է նաև մեծ դերերու մէջ փորձել պարոնը:

«Տօն Արիկօրի»-ի ներկայացումը յաջող

անցաւ, բայց ևս գոհ չմնացի Պ. Օհանեանէն:

Ութը գիշեր մեր տունը կը կատարէինք փորձեր տիկին Սիրանոյշի հետ՝ Մարկրիթի դերին համար. Աբէլեանի ձայնը մարած էր, ինք ալ տկար. այդ պատճառով էր որ չէր ուզեր խաղալ: Շատ խնդրեցի. ընդունեցաւ Արմանի դերը և յաջողութեամբ ներկայացուց:

Ներկայացման իրիկունը, ժողովուրդը շատ գոհ էր ամբողջութենէն: Խաղին վերջը, սկսան ծափահարել և «Հրաչեայ» աղաղակել: Ես չէի ուզեր երևալ: Գերասաններէն և դերասանուհիներէն եղան ըսողներ. «Ի՛նչ պէտք կայ հիմա»: Բայց բարի Աբէլեանը վարագոյրը բարձրացնելու նշանը տուաւ և գրեթէ զիս գրկելով բեմ հանեց՝ ժողովրդեան առջև ձեռքերս համբուրելով:

Այդ «սէզօն»-ի նոր դերասանն էր Պ. Ալիխանեան: Այդ 3-4 ներկայացմանց ընթացքին, Պ. Ալիխանեան վազելով կը յառաջանար: Խընդրեցի անդամներէն աւելցնել անոր ամսականը: Չեմ յիշեր՝ 10 կամ 15 բուպլի աւելցուցին: Հասան Գէլէկեան քոյրերը: Ներկայացուցինք «Չղբանչ» խաղը: Արկին հասարակութիւնը գոհ մնաց, նոյնպէս և լրագրութիւնը: Չեմ գիտեր քանի՛ ներկայացում էինք տուեր, յանկարծ

հարց բարձրացուցին թէ երկու օրուան մէջ պիտի ներկայացնէին «Պատիւ»:

— Ի՞նչ կ'ըսէք, տիկին Սարգսեան, ատանկարելի է:

— Բայց, տիկին, դերասանները պատրաստ են, անոնք կ'ըսեն՝ «Մենք կարող ենք», իսկ դուք կը հակառակիք:

— Ես անձնուիրաբար կը կատարեմ դերացոյցի պաշտօնը, և մինչև անգամ գրպանէս կը ծակսեմ: Բայց եթէ դուք նոյն իսկ խոշոր ամսական մը վճարէք, ես դարձեալ այսպիսի պայմաններու մէջ կը հրաժարէի դերացուցութենէ: Անոնք անպատուելով «Պատիւ»ը, պիտի անպատուեն և զիս: Ես կ'արգիլեմ զնեւ ազգաբարութեան վրայ՝ «ղեկավարութեամբ տիկին Հրաչեայի»:

— Թող տպուի այդպէս, ձեզ ի՞նչ վնաս եթէ կ'ուզէք, ներկայ մի՛ գտնուիք փորձերուն:

— Ո՛չ, ես կը բողոքեմ: Ես երբէք չէի տար Պ. Օհանեանին Բոպերթի դերը:

Վերջապէս ներկայացուցին «Պատիւ»։ Այդ իրիկուն բաղմունքիւն քիչ կար։ Ես նստած էի օթեակս և կը կարմրէի տեսնելով բեմին վրայ կատարուող խայտառակութիւնը։ Միջնարարին՝ գացի տիկին Սարգսեանի օթեակը։

— Բայց ի՞նչպէս գիտցաք որ պիտի չյօջողին:

— Աս իմ արուեստս է, տիկին. եթէ վաճառականութիւն ըլլար, ոչինչ կարող էի հասկնալ:

Այն գիշերէն ի վեր ուր ես ծափահարուեցայ, ոմանց հաճելի չէր եղած ատիկա, և աշխատեցան զիս հեռացնել թատրոնէն:

Ժամանակ մը յետոյ՝ եկան ինձմէ ինդրել որ ընդունիմ բեժիտորութեան պաշտօնը, բայց ամսականով: Պայման դրի չորս կամ առ առաւելն հինգ խաղ ներկայացնել այդ տարի, 500 բուլլի ամսական և մէկ նպաստ: Այդ գումարը սարսափելի երեցաւ իրենց, թէ և այդ «սէզօն»ին իրենց ըրած ծախքերուն գումարովը հմուտ ձեռք մը խումբ մը ևս կարող էր պահել կանոնաւոր կերպով: Վճարեցին 150 բուլլի, և բերելով երկրորդ բեմայարդար մը, նստեցուցին բեժիտորի տեղը: Արդէն պետք չէին զգար հիմնաւոր գործ մը բռնելու: Արտաքինը զարդարուն էր. այդ բաւական էր իրենց համար: Գերասաններէն մէկ քանին նոյն իսկ ինդրած էին անդամներէն որ հարիւրին հինգ զեղջեն իրենց ոռձիկէն, բայց տան իրենց ուսուցիչ մը:

Այդ միջոցին, կարծեմ «Նոր-Գար»ի մէջ, քննադատական յօդուած մը երեցաւ «Քոյր

զիս պատուեր էին երկրորդ կարգի օթեակ մը զնկելով արամադրութեանս տակ : Իսկ երրորդ «սէզօն»ին՝ թատրոն երթալու համար պէտք էր վճարէի : Գատեցէք , ինչդրեմ :

Անգամ մը դերասանուհիներ եկեր էին մօտս . որքան որ կրցեր եմ՝ աշխատեր եմ այդ իրիկուան դերը ցոյց տալ իրենց : Ինչդրեր են որ այդ իրիկունը թատրոնը գանուիմ , որպէս զի կարողանամ քննադատել :

Իրիկուան , գացի թատրոն , վճարեցի տոմսակի գինը , և նստած էի օթեակիս մէջ . յանկարծ եկաւ օթեակներու ծառան :

— Տիկին , այս սոմսակը «ապօնման»ի տոմսակ է :

— Այդ իմ գործս չէ , թող վաճառողը չտար :

Գնաց ծառան , տեսնուեցաւ վերահսկող անդամներէն մէկուն հետ , քիչ յետոյ վերադարձաւ .

— Տիկին , տեսնեմ ձեր սոմսակը :

Յոյց տուի , և հեռացաւ .

Ամօթ , և հազար ամօթ : Պոլիս եղած Ժամանակս , Փրանսական , իտալական , յունական և թրքական թատրոններ միշտ եղած եմ , և ոչ մէկ կոպէկ չեն ընդունած ինձմէ :

Որդիս Հայկը գիշեր մը թատրոն էր գացեր :

Պ. Աւետեան սոմսակ է հարցուցեր քովի թէի կողմէն , և տեսնելով որ չունի ,

— Պ. Հայկ , դուրս ելէք թատրոնէն :

— Դուք դուրս ելէք թատրոնէն , կը պատասխանէ Հայկը : Դուք ո՞վ էք : Ես տեսարանի վրայ եմ ծներ : Զիս այս տեղէն հեռացնելու ոչ որ իրաւունք ունի :

— Պարապ խօսք մի՛ ընէք , եթէ ձեր մայրիկն ալ գայ , պիտի վճարէ : Այսպէս ենք վճռած :

Ես իմ որդիէս աւելի հպարտ էի : Առանց վճարելու թատրոն չէի երթար :

Այժմ տեսնենք թէ այդ երեք տարուան շրջանը ի՞նչ տուաւ մեզ , ի՞նչ յառաջադիմութիւն ունեցանք , ի՞նչ նոր ուժեր հասուցինք :

Ոչի՞նչ , կրկին ոչի՞նչ , բաց ի Պ. Աբէլեանի կատարած քանի մը լաւ դերերէն :

Եկաւ Պ. Յովհաննիսեան : Պիտի ներկայացնէր «Բին» : Ի՞նչ ոգեւորութիւն : Ի՞նչ «գիւտ» : Ի՞նչ տաղանդ , հանձար : Ոսկի «շիֆր»ով ուսումնաւարա :

Տկար , անկողնէս ելլելով գացի «Սիրք-թատրոնը» , ուր պիտի արուէր ներկայացումը , և որ լեցուն էր ժողովրդով : Բացուեցաւ վարագոյրը , տեսայ առաջին արարուածը : Տիկին մը եկաւ մօտս , հարցուց թէ ինչպէս կը գտնեմ : «Լաւ

է", ըսի: Այդ տիկինը շատ թատերասեր էր: Երբորդ արարուածին՝ կրկին եկաւ ու հարցուց:

— Ի՞նչպէս կը գտնէք:

— Լաւ:

— Բայց դուք ուղիղ չէք խօսիր:

— Տիկին, այս միայն պիտի ըսեմ, թէ մե՞ղք որ կանուխ ենք ծներ. գէթ պղնձէ մետալի մըն ալ մենք կ'արժանանայինք:

Տիկինը բարկութեամբ հեռանալով քովէս, բարձր ձայնով իր ծանօթներուն ըսաւ.

— Պարոններ, գերասանները կը նախանձին:

Այսպիսի խօսքի մը վրայ կարող էի ծիծաղիլ:

Երկրորդ ներկայացման, խեղճը գլորեցին գետին ու հողի հաւասար ըրին. ինչո՞ւ այնքան բարձրացնել և ինչո՞ւ այդպէս գլորել:

Անոր անկմանը յանցանքը մերն է: Պ. Յովհաննիսեան ուղիղ ճանապարհի վրայ էր, բայց մենք դայն ետ քաշեցինք: Անոր ուսուցիչը ամենալաւ ուսուցիչն է եղեր, բնական դպրոցի մարդը և ատիկա յայտնի էր նոյն իսկ իր աշակերտի խաղացուածքէն: Այո՛, ան ճիշտ սորված էր տեսականը, լաւ էր ըմբռնած բնական դպրոցը, այդ պատճառաւ ստացեր էր ոսկի

“շիֆր»,ը*); բայց այդ ուսուցիչը այժմ պէտք էր որ անոր հետ ըլլար գործնական դպրոցին մէջ գէթ մէկ “սէզօն», որպէս զի իր աշակերտին իւրացնել տար բնականը: Անիկա “էֆէ»նե-րու չէր կարող դիմել, իսկ իր ունեցածը տհաս էր: Եթէ մենք ունենայինք ուսուցիչ մեր բեմի վրայ, թոյլ պիտի չտար անոր “Քին»ով սկսիլ, իրեն ուժին համեմատ բեռ տալով՝ պիտի չձգէր որ անկման ենթարկուի: Մէկ “սէզօն» բաւական էր որ ան մեծնար և ըլլար իրապէս “Քին»:

1899ին, տկարութիւնս կրկին սաստկացաւ:

Բժիշկ Տէր-Մելքիսեղեկեանց խնամեց զիս ամբողջ ձմեռ: 1900ի ամառը գացի Ժէլիզնովօստք: Միշտ ինքը կը խնամէր զիս, և ուրիշները կը կանչէր խորհրդակցութեան: Քիչ մը կազդուրուելով կը վերադառնայի: Այսպէս, ամառ ձմեռ, առանց տհաճութեան անձնուրաբար խնամեց զիս ազնիւ բժիշկը հինգ տարի շարունակ: Վերահսկողները զիս չէին ճանչնար իբրև աղքատիկ ազգին աղքատիկ գերասանուհին, իսկ ազնիւ բժիշկը կը ճանչնար: Ի՞նչ

*) Քոնստրվարուարի աւակեհներուն ստացած ամենէն բարձր աստիճանն է, սիվլուէն եւ ոսկի մետալէն աւելի բարձր. գայն ստացող դերասանը կրնայ Չարին ներկայա-նալ, եւ դերասանուհին՝ Չարուհույն:

գրել, շնորհակալութիւն. ո՛չ. առ շատ քիչ է. ես չեմ կարող բառ մը գտնել որ փոխարինէ:

Չեմ մոռնար նաև բժիշկ Յակոբեան անհիւ երիտասարդը, որուն խնամքներէն ալ շատ օգտուած ենք ամբողջ ընտանեօք:

1901ին ևս երթալով Թէլիզնովօտար, փորձեր կ'ընէի բժշկուելու:

1902ի ամառը, զիս շատ յուսադրեց ուսու բժիշկ մը, խոստացաւ բժշկել կոկորդոս: Շատ ուրախ էի: Տիկին Սօֆի Ադամեանին՝ այդ գործունեայ և բանիբուն տիկնոջ՝ հետ միանալով գացի Քիսլովօտար, ուր կը գտնուէին Մոսկուայի առաջնակարգ կար կարողները: Պատուէր տուի չորս փիէսի համար զգեստներ: Ուրախ գուարթ վերադարձանք Թէլիզնովօտար:

Այդ գիշեր երկրորդ անգամ ըլլալով կոկորդէս արիւն հոսեցաւ: Գացինք բժշկին մօտ:

— Տիկին, բաւական է որքան որ աշխատեր էք. այլ ևս հանգիստ ըրէք: Գեղերն ալ թողէք, մի՛ գրգռէք ձեր կոկորդը, ան ձեզ չի վնասեր:

Եթէ սիրելի տիկին Ադամեանը չըլլար իմ մօտս, չեմ գիտեր թէ ի՞նչ կը պատահէր ինձ:

1901—1902ի “սէզօն”ին, ղերասանները ընկերութիւն մը կազմելով եկան Քագու և տուին շարք մը ներկայացումներ:

Նախկին հովանաւորող անդամներէն մին՝ եկաւ ինձ խնդրել որ ներկայացում մը ղեկավարեմ: Մասնակցողները պիտի ըլլային թատերասէրներ: Ներկայացումը պիտի տրուէր յօգուտ թատրոնական ֆօնտի: Այս պարոնը այն վերահսկողներէն էր որոնց օրով թատրոնի մուտքս կը վճարէի:

Ընդունեցայ: Յաջող անցաւ ներկայացումը: Շատ զարմացայ տեսնելով վերջին արարուածին ինձ նուիրուած ծաղկեփունջը: Տիկին Ղիգա Արասիլնիկեանն էր մտածեր թէ՛ փունջով և թէ՛ մասնաւոր այցելութեամբ շնորհակալութիւն յայտնելու: Զգածուած սրտով ես ևս յայտնեցի անհիւ տիկնոջ շնորհակալութիւնս:

1902—1903ի “սէզօն”ը կրկին մէկ քանի հովանաւորողներ պիտի պահէին անկատար խումբ մը. բայց “սէզօն”ը չվերջացած՝ գործը մնանկացաւ:

1903ի գարնան, նոյն հովանաւորողը տիկին Սօֆի Ադամեանը հետն առնելով եկաւ ինձ մօտ ինդրելու որ անպատճառ մասնակցիմ Պետրոս Ադամեանի մահուան տասնամեակի առթիւ տրուելիք ներկայացման:

— Գո՛ւր պիտի պսակէք Ադամեանը, տիկին չրաչեայ, ըսաւ: Չէք կարող մերժել ձեր նախկին ընկերոջ յարգանք մատուցանել:

— Ես կ'ընդունիմ այն ատեն երբ ներկայացման հասոյթը անոր յիշատակին նուիրէք . կամ անոր անշուք գերեզմանը կը զարդարէք և կամ ուէ անկիւն փոքրիկ յուշարձան մը կը կանգնէք : Ըստ իս, դուք կը շահագործէք անոր անունը : Խեղճ Ադամեան . կենդանութեանը ոչինչ ենք ըրեր . եթէ ապրէր , անկէ ալ պիտի պահանջէինք որ մուտք վճարելով մտնէ թատրոն , մահուընէն յետոյ ալ անոր անունը կը շահագործենք :

Տիկին Ադամեանը սկսաւ պնդել : Ես չէի կարող մերժել . շատ կը յարգէի ու կը սիրէի զինքը : Տիկինը Մոսկուա պիտի երթար իր անձնական գործերուն համար : Խոստացայ : Տիկինը մեկնեցաւ յաջորդ օրը : Ինձ ըսեր էին թէ գովասանական ոտանաւոր մը պիտի կարդայի Ադամեանին ուղղեալ , « ափոթէօզ » էն անմիջապէս առաջ , և իսկոյն պիտի պսակէի Ադամեանի պատկերը :

Այդ իրիկունը՝ ազգարարութեան վրայ տեսայ որ գրուած էր՝ երկրորդ թէ երրորդ թիւ՝ Հրաչեայ : Սաստիկ յուզուեցայ : Ոչինչ կ'արժէր արտասանելիք գովաբանական ոտանաւորս . եթէ « ափոթէօզ » էն անմիջապէս առաջ չըլլար : Այն ատեն , տիկին Սիրանոյշ զիս վստահացուց թէ՝

— Միւնոյն բանն է , ես առաջ կը կար-

դամ , բանի որ Գուրեանէն կտոր մը պիտի կարդամ . դուն ալ յետոյ կարդա՛ :

Տիկին Սիրանոյշ ինձմէ առաջ հագուելով գնաց տեսարան : Ես ալ կամաց կամաց հագուելով դուրս եկայ այն բոպէին՝ տիկին Սիրանոյշը լսելու : Բայց տիկինը յանկարծ ըսաւ .

— Ո՛չ , ես այս բոպէին բեմ չեմ ելլեր , անյարմար է . « ափոթէօզ » էն անմիջապէս առաջ են դրեր իմ անունս , այն ատեն կ'ելլեմ բեմ :

Ի՞նչ կարող էի ըսել : Թէև պատրաստութիւն չունէի անմիջապէս բեմ ելլելու , բայց ժողովուրդն ինձ կը սպասէր . ելայ կտորս ըսի : Տիկին Սիրանոյշ ամենէն ետքը ելաւ : Իսկ « ափոթէօզ » ին՝ ուս աղախին մը պսակեց Ադամեանը :

Հապա ի՞նչ բանի համար էին ինձ խնդրեր , խնդրեր և խաբեր էին , որպէս զի իմ անունս ալ շահագործեն :

Խեղճ տիկին Ադամեան , ան ալ խաբուած էր ինձ նման :

Ի հարկէ , այդ ներկայացման իրիկունն ալ , հովանաւորող պարոնէն չոր շնորհակալութեան մը չարժանացայ :

Տիկին Պոպով , իր հեղինակած « Ճշմարտութեան Պահապան » փիլէսֆին համար եկաւ խնդրելու որ ստանձնեմ գերացուցութեան

պաշտօնը . ընդունեցայ . ժողովուրդը շատ գոհ
մնաց . սիրող-դերակատարներն ու հեղինակուհին
ևս գոհ մնալով՝ յայտնեցին ինձ իրենց շնորհա-
կալուծիւն , բեմին վրայ նուէր մը տալով ինձ :

Փոխադարձաբար յայտնելով շնորհակալու-
ծիւնս . հեռացայ Ակումբէն , ուր տեղի էր ու-
նեցեր այդ ներկայացումը :

ԺԸ .

Ի՞նչ պէտք է մեզի՝ թատրոնական գործը
լաւ հիմքի վրայ դնելու , ժողովրդի մէջէն դե-
րասաններ , մինչև անգամ տաղանդներ հանելու
համար : Անոնք որ կային քսան տարի առաջ ,
անոնցմէ շատերը ոչ ևս են : Անոնք որ կան այս
միջոցիս , շատ կարելի է որ անոնցմէ շատերը
տասը տարի յետոյ անհետացած ըլլան :

Պէտք է ձմեռը մտածել , գարնան ձեռք
բերել . ամառը ցանել , ձմեռը հնձել . գէթ
մէկ երկու տարի , մինչև որ բաւականաչափ
պաշար ունենանք , այսինքն ըէփերթուար :

Այո՛ , պէտք է անպատճառ գարնան պատ-
րաստ ըլլայ գէթ քսան խաղ , դերերը օրի-
նակուած , մինչև անգամ մէն մի դեր թող
երկու օրինակ արտագրուած ըլլայ :

Պէտք է հրաւիրել հմուտ ուսուցիչ , որ
կարողանայ հետելի դերակատարներուն , հար-
կաւոր եղած ատեն ինքն անձամբ փորձէ փորձի
ժամանակ և ցոյց տայ ներկայացուելիք անձնա-
ւորութեան գոյնը :

Յետոյ , պէտք է հրաւիրել դերասանները՝
ըստ ըէփերթուարի , յունիս , յուլիս , օգոստոս
ամիսները , վճարելով անոնց կէս-կէս ամսական,
փորձեր ընել տալ անպատճառ : Պատրաստել
տասը խաղ առաջուց , որպէս զի շաբաթական
երկու լաւ ներկայացում կարելի ըլլայ տալ :
Այն ժամանակ միայն կարելի է պահանջել
դերակատարներէն որ անգիր գիտնան իրենց
դերերը և ուսումնասիրած ըլլան իրենց ներ-
կայացնելիք անձնաւորութեանց բնաւորութիւն-
ները :

Պիտի առարկուի թէ անոնք արդէն բաւա-
կան քանակութեամբ դերեր ունին պատրաստ՝
հետզհետէ տրուած ներկայացումներէն : Ո՛չ ,
ատիկա բաւական չէ : Անոնք միշտ հապճեպով
պատրաստեր են իրենց դերերը , առանց ու-
սուցչի , և աւելի հապճեպով ալ եղեր են միշտ
կրկնութիւնները :

Բեմը պէտք է ունենայ իր ներքին կանո-
նագրութիւնը , և պայմանաւորեալ դերասանը

պիտի ստորագրած ըլլայ նաև ներքին կանոնագրութիւնը :

Ծանուցում հարկաւոր է լրագրութեան միջոցաւ, թէ ցանկացողներուն համար ազատ է «փարթեթը» շաբաթը գէթ երկու անգամ ներկայ ըլլալ փորձերուն, այն պայմանաւ որ բեժիտորէն ստացած ըլլան մուտքի տոմսակ : Եւ եթէ անոնք կը սիրեն արուեստը, կարող են դերեր առնել բեժիտորէն, և մասնաւոր փորձեր ընելով՝ օգուտ տալ ապագային թէ՛ հայ բեմին և թէ՛ իրենց անձին :

Առանց այս հիմնական սկզբունքին, ոչ լաւ ներկայացումներ կ'ունենանք և ոչ ալ ապագայ դերասաններ :

Ի՞նչ մեծ կորուստ է երեք ամիսը՝ այսքան տարիներու զոհողութեան փոխարէն, երեք ամիս կէս-կէս ամսական վճարել դերասաններուն՝ գէթ մէկ տարի միթէ այդքան անիրականալի պահանջ է, և միթէ այդքան մեծ զոհողութիւն կը պահանջէ :

Ո՛չ, ևս կը պնդեմ թէ ո՛չ : Ատիկա չնչին զոհողութիւն է, և այդ բանի իրականացումը անցեալի, նոյն իսկ հեռու անցեալի սխալը պիտի սրբագրէ :

Մնակեան 22 տարիէ ի վեր խումբը կը պահէ Բայց ոչ մէկ ուժ չկարողացաւ տալ մեզի: Որով-

հետև ուսուցիչ չունէր, ինքն էր ստանձներ այդ պաշտօնը : Մնակեան լաւ դերասան է, եթէ չհարբի : Գիտէ ուսումնասիրել իր դերերը : Թուրք լեզուաւ եւրոպական խաղեր է թարգմաններ՝ շատ յաջող, թուրքաց համար թատրոնական լեզու է ստեղծեր : Ատիկա կ'ընդունիմ : Բայց գէթ թուրքաց համար մէկ դերասան չէ տուեր, որ կարողանայ կատարել իր դերը այնպէս, ինչպէս որ խաղի հեղինակն է ցանկացեր :

Եթէ Մաղաքեանը եղած չըլլար, ոչ Ադամեան, ոչ Հրաչեայ, ոչ Ասողիկ, ոչ Սիրանոյշ, ոչ Գարագաշ և ոչ Թրեանց չպիտի ունենար հայ բեմը : Հետևեցէք, պիտի տեսնէք դուք անձամբ թէ սոքա միւսնոյն շրջանի դերասաններն են :

Կարծեմ, եթէ չեմ սխալիր, 1894ին, կը գտնուէի Պոլիս, Սենեքերիմ Արծրունին ինձ դիմած է նամակով մը, որպէս զի ցոյց տամ Պոլսոյ մէջ գտնուող ուժերէն մէկ քանին, որ կարող ըլլային փոխանորդել ինձ և կրտսեր Գարագաշին :

Մօտաւորապէս սա իմաստով պատասխան տուի պարոնին .

«Գուրբ ինչո՞ւ համար չէք մտածեր Հայոց թատրոնի ապագայի մասին : Միթէ կարելի է ո և է Գարագաշի մը կամ Հրաչեայի մը քմա-

հաճոյքին զոհել այդ դպրոցը: Հրաչեան կ'ա-
ռարկէ թէ հիւանդ է, Գարագաշը չ'ուզեր
Կովկաս երթալ, պատճառ բռնելով թէ Կով-
կասի օդը իրեն չի գար: Այսպիսի չնչին պատ-
ճառներու համար պէտք է փափ մնայ Հայոց
Թատրոնը: Սիրելի՛ բարեկամ, ձեզի պէտք է
ուսուցիչ, որպէս զի կարողանաք ապագայի հա-
մար ուժեր պատրաստելով Թատրոնական գործը
հիմքէն վերականգնել:

Քսաներկու տարի յետոյ, դարձեալ կը
կրկնեմ միևնոյն բանը, քաջ գիտնալով որ ձայնս
անլսելի պիտի մնայ՝ ինչպէս մնաց մինչև ցարդ:

50

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0683032

